

**WAARDERING VAN DE GESPREKKEN
MET WILLEM ENDSTRA**

EN

**VAN DE VERHOREN VAN THOMAS
VAN DER BIJL**

**Prof. Dr. H.F.M. Crombag
Prof. Dr. W.A. Wagenaar**

**Rapport opgesteld op verzoek van de verdediging in de strafzaken
tegen W.F. Holleeder en M. Kaatee.
31 maart 2009**

Inleiding

Op 23 januari 2009 ontvingen de auteurs van dit rapport van de advocaten van W. F. Holleeder en M. Kaatee de opdracht om de transcriptie van drie geselecteerde achterbankgesprekken van Amsterdamse CIE-rechercheurs met Willem Endstra, en van twee door rechercheurs van de Nationale Recherche van Thomas van der Bijl afgenomen verhoren te bestuderen en aan te geven welke overwegingen naar ons oordeel van belang zijn bij de waardering daarvan. Het resultaat van het onderzoek is neergelegd in de volgende bladzijden. Tevens bevat het rapport antwoorden op de 17 specifieke vragen die in de brief van 23 januari 2009 aan ons zijn gesteld. De inhoud is als volgt ingedeeld:

DEEL I: OVER INFORMANT ENDSTRA

1. Korte karakterisering van Endstra's plaats in het Amsterdamse criminele milieu
  - Het milieu*
  - Endstra's plaats in het milieu*
  - De strafvorderlijke status van Endstra en de achterbankgesprekken*
  - Wat beoogden de deelnemers aan de achterbankgesprekken?*
2. Uitgangspunten en criteria voor het toetsen van de achterbankgesprekken
  - De regels voor deskundig getuigenverhoor: Wettelijke bepalingen*
  - Criteria voor het afnemen van een verhoor*
  - De Handleiding voor verhoor*
  - Aanvullende regels voor het getuigenverhoor*
  - Het belang van een duidelijk werkproces*
  - Verhoren versus gesprekken*
  - Hoe nu verder?*
3. Toetsing van de achterbankgesprekken
  - Criteria betreffende de voorbereiding*
  - Criteria betreffende de openingsfase*
  - Zaakgerichte vragen*
4. Conclusie ten aanzien van de gesprekken met Endstra

DEEL II: OVER GETUIGE VAN DER BIJL

1. Inleiding
2. Het verhoor van 14 maart 2005
  - Selectie*
  - Wat officier Teeven kwam doen*
  - Holleeder is niet vanaf het begin de leider waarvoor men hem inmiddels houdt.*
  - Andere in het proces-verbaal ontbrekende passages*
  - Parafrases*
3. Het verhoor van 26 januari 2005
  - Selectie*
  - Parafrases*
5. Conclusies ten aanzien van de verhoren van Van der Bijl

DEEL III: ANTWOORD OP DE 17 SPECIFIEKE VRAGEN

DEEL I: OVER INFORMANT ENDSTRA

1. Korte karakterisering van Endstra's plaats in het Amsterdamse criminele milieu

Het milieu

Sinds begin jaren 90 is (voornamelijk) in en rond Amsterdam een groep criminele ondernemers actief wier activiteiten met het vorderen van de tijd steeds meer de aandacht trekken in de nieuwsmedia. Hun activiteiten omvatten onder meer handel in verdovende middelen (hasj, XTC en cocaïne), prostitutie, gokken, wapenhandel, bedreigingen, afpersingen en liquidaties. De criminele ondernemers kunnen daarbij beschikken over een ruim aantal handlangers, van binnen- en buitenlandse komaf, die opdrachten voor de ondernemers uitvoeren die zij zelf niet kunnen of willen uitvoeren.

De activiteiten van de criminele ondernemers genereren grote sommen geld, die vervolgens buiten het zicht van justitie en de fiscus gehouden moeten worden en wanneer maar mogelijk moeten worden witgewassen. Grote sommen geld worden tijdelijk in handen gegeven van personen die ze in contanten bewaren, of via op het eerste gezicht legale ondernemingen op binnen- en buitenlandse bankrekeningen onderbrengen, of met behulp van op het eerste gezicht legale handelaren in onroerend goed beleggen in vastgoed, dat op naam wordt gezet van door de criminele ondernemers (terecht of niet helemaal terecht) vertrouwde derden.

Bij deze gang van zaken doet zich een aantal onderling samenhangende problemen voor. Het eerste daarvan is dat legale handelaren niet altijd vrijwillig meewerken aan de hun toegedachte operaties. In dat geval moeten ze onder druk worden gezet, bijvoorbeeld door middel van bedreigingen; soms zelfs zeer hardhandige bedreigingen. Het tweede probleem is dat de criminele ondernemers maar moeten afwachten of de personen die de bij hen ondergebrachte vermogensbestanddelen onder zich hebben, wel op door 'de rechthebbenden' gewenste momenten weer uit handen kunnen en/of willen geven. Het derde probleem is dat de criminele opbrengsten door de ondernemers meestal verkregen zijn in samenwerking met een of meer anderen. Dat leidt dan gemakkelijk tot meningsverschillen over het aandeel waarop ieder van de samenwerkende ondernemers aanspraak meent te kunnen maken. In speciale vorm doet het probleem zich voor wanneer een van de rechthebbenden op zeker moment niet meer in leven is. Aan wie dient diens deel dan toe te vallen? Aan degene die het op dat moment onder zich heeft, aan nabestaanden van de overledene, of aan degene met wiens medewerking het indertijd verkregen is? Zulke meningsverschillen moet men onderling oplossen, omdat men immers geen beroep kan doen op een neutrale bemiddelaar of beslisser. Dat soort discussies loopt gemakkelijk uit de hand, waarbij bedreigingen en geweldpleging over en weer aan de argumenten kracht moeten bijzetten. Is men eenmaal op het pad van onderlinge bedreiging, geweldpleging en zelfs liquidaties, dan wordt de vraag of men met een zeker recht aanspraak kan maken op een deel van het criminele vermogen dat iemand onder zich heeft gemakkelijk minder belangrijk dan de vraag of men de ander zo geloofwaardig weet te intimideren, dat die zich genoodzaakt voelt om

afstand te doen van vermogensbestanddelen die niet door middel van onderlinge samenwerking verkregen zijn, maar waarvan de een weet of meent te weten dat de ander erover kan beschikken. In zo'n geval gaat wat begon als een verdelingskwestie van criminele opbrengsten, over in afpersing in eigenlijke zin.

De criminele ondernemers vormen niet een enkele organisatie. Het zijn onderling rivaliserende groepjes van wisselende samenstelling, waarvan de leden, zowel de ondernemers als de handlangers, naar andere groepjes kunnen overlopen en de gezworen vijanden van hun eerdere kompanen kunnen worden. Handlangers kunnen ook tot zelfstandige ondernemers met hun eigen handlangers promoveren en hun vroegere bazen concurrentie aandoen. Dat leidt tot onderlinge animositeit en maakt dat in het milieu vrijwel iedereen bang is voor iedereen. Men rijdt in gepantserde auto's, omringt zich met gewapende lijfwachten en woont of slaapt op geheime adressen.

Deze beschrijving van het Amsterdamse criminele milieu is gebaseerd op berichten in de media. Die zijn nogal eens tegenstrijdig. Zelfs in deze summiere vorm komt het geschetste beeld geen bijzonder gezag toe. Hij geeft slechts in grote lijnen weer wat wij ervan begrepen menen te hebben.

Endstra's plaats in het milieu

Of Willem Endstra gerekend moet worden tot de groep van criminele ondernemers, dat wil zeggen of hij voor eigen rekening bij criminele handel betrokken is geweest, is ons niet bekend. Zeker is dat hij gekarakteriseerd kan worden als een van de belangrijkste handlangers in het Amsterdamse criminele milieu, die aan meerdere, elkaar niet altijd goed gezinde, criminele ondernemers diensten verleent. Uit zijn verklaringen blijkt dat hij het contact met het milieu vrijwillig heeft gezocht, en dat hij dus niet in het begin met behulp van bedreiging tot dienstverlening is geprest. Bij hem worden grote sommen door misdrijven en zwarte activiteiten verkregen geld tijdelijk geparkeerd, die hij contant onder zich houdt, op bankrekeningen van onduidelijke firma's stort of in vastgoed investeert. Hij is ook degene die zulke vermogensbestanddelen op afroep weer aan de (vermeende) rechthebbenden overdraagt, goedschiks of kwaadschiks. Kennelijk kan hij beschikken over de banktegoeden van schijnbaar legitieme ondernemingen en die overboeken naar weer andere rekeningen waar de rechthebbenden dan weer rechtstreeks of via een tussenpersoon toegang toe hebben. Hij kan de eigendom van met hem toevertrouwd crimineel geld gekocht vastgoed en daarin gevestigde ondernemingen overdragen aan door de ondernemers aangewezen stromannen of -vrouwen. Maar Endstra is ook een reguliere vastgoedhandelaar en dat stelt hem in staat om criminele transacties te verbergen tussen zijn reguliere transacties.

Ook deze summiere karakterisering van Endstra's plaats in het criminele milieu ontleen wij aan berichten in de nieuwsmedia en komt om die reden ook geen speciaal gezag toe.

De strafvorderlijke status van Endstra en de achterbankgesprekken

Op eigen initiatief nam Willem Endstra in het voorjaar van 2003 contact op met de Amsterdamse politie. Hij wilde praten, maar niet officieel in de vorm van een aangifte. Dat leidde ertoe dat hij tussen maart 2003 en januari 2004 vijftien gesprekken voerde met drie medewerkers van de Amsterdamse Criminele Inlichtingen Eenheid (CIE), welke gesprekken bekend staan als ‘de achterbankgesprekken’, omdat zij gevoerd werden op de achterbank van een auto. Die gesprekken werden op geluidsband opgenomen en vervolgens (voor zover mogelijk) schriftelijk uitgewerkt. Of Endstra ervan op de hoogte was dat die gesprekken op geluidsband werden opgenomen, is niet duidelijk. Gezien het risico van geluidsregistratie voor Endstra is het niet aannemelijk dat hij daarmee zou hebben ingestemd.

De transcripties van drie van die gesprekken zijn ons ter beschikking gesteld (de blz. 7–34, 86–124 en 205–233), alsmede een schriftelijke samenvatting van het allereerste gesprek, dat niet op geluidsband was opgenomen. Die samenvatting is vervaardigd met behulp van gesprekken van de Nationale Recherche met de drie CIE-rechercheurs die ook dat eerste gesprek met Endstra gevoerd hadden en die voor hun rapportage derhalve moesten putten uit hun herinnering en eventueel na afloop gemaakte notities.

Door met rechercheurs van de CIE te praten werd Endstra een informant in de zin van art. 126v Sv en de transcripties van die gesprekken werden ‘andere geschriften’ als bedoeld in art. 344 lid 1 sub 5, Sv. Aldaar is bepaald dat zulke geschriften ‘alleen (kunnen) gelden in verband met den inhoud van andere bewijsmiddelen’. Dat is ook de wijze waarop de Rechtbank Haarlem in haar vonnis van 21 december 2007 (LJN: BC0703) de status van de achterbankgesprekken karakteriseerde. Zelfstandig kan de inhoud van de achterbankgesprekken niet tot bewijs dienen, zij kunnen slechts steun bieden aan als volwaardig beoordeelde andere bewijsmiddelen.

Aan vorm en inhoud van de in art. 344 lid 1 sub 5 Sv bedoelde ‘andere geschriften’ stelt de wet geen nadere eisen, waaraan de achterbankgesprekken getoetst zouden kunnen worden. Het is aan de rechter om te bepalen of en in welke mate zij steun kunnen leveren aan de overige bewijsmiddelen. Dat doen zij in dit geval volgens de Rechtbank inderdaad, want onder de uitgewerkte bewijsmiddelen van het vonnis bevinden zich talloze citaten uit de achterbankgesprekken. Aan ons wordt een oordeel gevraagd ‘niet over het waarheidsgehalte van de uitspraken van Endstra’, maar of wij ‘handvatten (kunnen) aanreiken voor de beoordeling van (de betrouwbaarheid van) de uitlatingen van Endstra’ (citaten uit de brief van de advocaat van 23 januari 2009, waarin ons de onderzoeksopdracht werd verstrekt). Om zulk een oordeel te kunnen geven, moeten wij beschikken over criteria waaraan wij die uitspraken en de wijze waarop zij verkregen zijn kunnen toetsen. Dat kunnen in ieder geval geen wettelijke criteria zijn, nu de wet zulke criteria niet geeft. Bij afwezigheid daarvan menen wij niet beter te kunnen doen dan de achterbankgesprekken te toetsen aan criteria die gelden voor reguliere getuigenverklaringen en schriftelijke neerslagen daarvan, opdat het contrast tussen de van Endstra verkregen CIE-informatie en zelfstandig voor bewijs bruikbare getuigenverklaringen zichtbaar wordt. Dat is wat wij in deel 2 van deze uiteenzetting zullen proberen te doen. Maar eerst nog een andere kwestie.

Wat beoogden de deelnemers aan de achterbankgesprekken?

Als gezegd, het was Endstra die het initiatief tot de achterbankgesprekken nam. Hij was naar zijn zeggen bang dat hij een van de volgende slachtoffers van de regelmatig voorkomende liquidaties zou worden, angst die zoals wij nu weten niet ongegrond was. Maar als in het milieu bekend zou worden dat hij met de politie sprak, zou dat zijn criminele kompanen juist een extra motief kunnen geven om hem uit de weg te ruimen. Daarom moesten de gesprekken in het grootst mogelijke geheim gevoerd worden en op een plaats waarvan hij meende dat afluisteren niet mogelijk zou zijn; in een auto derhalve.

‘Informanten maken deel uit van een criminele groepering (...) en spelen informatie door aan de politie,’ schrijft Corstens in zijn *Het Nederlandse Strafprocesrecht*. Maar als zulke informatie, als hiervoor al opgemerkt, niet kan dienen als zelfstandig bewijsmiddel, waar dient het verzamelen van zulke informatie dan voor? Als mogelijke uitgangspunten voor verdere naspeuringen door de tactische recherche, die de resultaten daarvan kan vastleggen in processen-verbaal die wel volwaardige bewijsmiddelen vormen. Je zou daarom verwachten dat de vragen van de CIE-medewerkers tijdens gesprekken met informanten er vooral op gespist zijn om aanknopingspunten voor verder recherchewerk te verkrijgen. Dat was, zo is onze indruk, tijdens de achterbankgesprekken niet duidelijk het geval. De interventies van de CIE-rechercheurs lijken er veeleer op gericht om Endstra aan het praten te houden. Toen hem bijvoorbeeld werd gevraagd op welke wijze hij de eigendom van de gokhallen aan de Amsterdamse Wallen heeft overgedragen, weigerde hij die vraag te beantwoorden (blz. 96). Zijn gesprekspartners drongen daar ook niet op aan, terwijl het antwoord toch tot nader notarieel onderzoek naar die overdracht had kunnen leiden. Door met Endstra mee te praten en met zijn mededelingen in te stemmen (zie bij voorbeeld blz. 16), moedigden zij hem aan om toch vooral door te praten.

Het belangrijkste oogmerk van de CIE-rechercheurs was iets anders: Endstra overhalen om formeel aangifte tegen Holleeder te doen, om aldus een volwaardig bewijsmiddel te verkrijgen. Daar drongen zij bij herhaling op aan (blzn. 93, 121, 210 en 211), maar Endstra wilde daar niet aan meewerken zolang hij er niet zeker van kon zijn dat Holleeder spoedig zou worden opgepakt en tot een zeer lange gevangenisstraf zou worden veroordeeld. Als hij enkel voor afpersing zou worden veroordeeld, zou, zo schatte Endstra, de straf hoogstens 6 jaar zijn. Dan zou Holleeder na luttele jaren weer op vrije voeten zijn en opnieuw een gevaar voor Endstra vormen. Dus probeerde hij tijdens de achterbankgesprekken zoveel mogelijk voor Holleeder belastende informatie verschaffen over zo ernstig mogelijke misdrijven, opdat hij voor vele jaren achter de tralies zou verdwijnen. Dit met zoveel woorden en bij herhaling uitgesproken oogmerk van Endstra zal nadrukkelijk meegewogen moeten worden bij de waardering van de door hem gedane feitelijke mededelingen.

2. Uitgangspunten en criteria voor het toetsen van de achterbankgesprekken

Ons zijn transcripties van drie gesprekken tussen CIE-rechercheurs en Willem Endstra ter beschikking gesteld, zoals die voorkomen op de bladzijden. 7-34, 86-124 en 205-233. Endstra is inmiddels niet meer in leven, zodat hij niet nader gehoord kan worden.

De vraag is of de inhoud van die gesprekken op de een of andere wijze kan bijdragen aan het bewijs voor afpersing door Holleeder. Om die vraag te beantwoorden behoeven wij criteria, van welke aard ook, waaraan inhoud en vorm van deze gesprekken getoetst kunnen worden.

De regels voor deskundig getuigenverhoor: Wettelijke bepalingen

In art. 342 Sv staat dat als getuigenverklaring alleen kan gelden een tijdens de terechtzitting gedane mededeling van een getuige over feiten of omstandigheden die zij zelf hebben waargenomen of ondervonden. In combinatie met art. 298 Sv kan het artikel zo gelezen worden dat onder omstandigheden ook verklaringen die zijn afgelegd tegenover een rechter-commissaris beschouwd worden als afgelegd tijdens een terechtzitting.

De regel dat getuigenverklaringen ter zitting dienen te worden afgelegd, nemen wij sinds lang niet meer serieus. Het beruchte *de auditu-* arrest heeft het mogelijk gemaakt dat getuigen ook kunnen verklaren over zaken die zij van anderen hebben vernomen. Dat heeft er weer toe geleid dat in strafzaken vaker wel dan niet getuigen hun verklaringen afleggen tijdens verhoren door politiefunctionarissen, die zulke verklaringen vervolgens vastleggen in processen-verbaal, die de rechter bereiken als ‘schriftelijk bescheid’ als omschreven in art. 344 lid 1 sub 2 Sv.

Het proces-verbaal is, zo schijnt het, het favoriete en in ieder geval het meest gebruikte bewijsmiddel in strafzaken geworden. De meeste van die processen-verbaal zijn door politiefunctionarissen opgemaakte verslagen van door hen afgenomen verhoren. De kwaliteit van zulke processen-verbaal als bewijsmiddel is cruciaal afhankelijk van de vakbekwaamheid waarmee verhoren door politiefunctionarissen worden afgenomen. De vraag is dan ook welke criteria gelden voor zulke verhoren. En wanneer wordt enig contact van de politie met een getuige een verhoor in formele zin?

Voor een formeel getuigenverhoor door een rechter zijn er enkele in de wet vastgelegde regels, die betrekking hebben op het in vrijheid afleggen van een verklaring, en op het opmaken van een proces-verbaal: art. 172, 173, en 271 Sv. Daarnaast wordt over het algemeen aangenomen dat de bepalingen ten aanzien van het verdachtenverhoor (art. 29 Sv) ook gelden voor het getuigenverhoor.

Soms wordt een getuige in het verloop van het vooronderzoek ook tot verdachte. Is dat te voorzien, dan kan een getuigenverhoor niet plaatsvinden en dient de getuige van meet af aan als verdachte te worden gehoord.

Criteria voor het afnemen van een verhoor

Afgezien van de hierboven genoemde wettelijke bepalingen is er eigenlijk niets dat voorschrijft hoe een getuigenverhoor ingericht zou moeten worden. Maar dat betekent natuurlijk niet dat iedere werkwijze goed genoeg is, hoewel het de rechter ter zitting, en ook de rechter-commissaris, vrij staat naar eigen inzicht te beslissen hoe hij met een getuige omgaat. Dat is anders voor politiefunctionarissen: die dienen een verhoor zo in te richten dat de ermee verkregen informatie te zijner tijd de rechter overtuigt. Met het oog daarop heeft de politie regels ontwikkeld die de vakbekwame uitvoering van een getuigenverhoor moeten garanderen. Die regels zijn deels gebaseerd op gezond verstand en deels op psychologische inzichten. Zij zijn te vinden in de *Handleiding voor Verhoor*, van de hand van Van Amelsvoort, Rispens en Grolman (2007, 3de druk), die als docenten werkzaam zijn bij de Politieacademie te Apeldoorn. Deze Handleiding wordt gebruikt als lesmateriaal bij de opleiding van rechercheurs in ons land. De daarin neergelegde regels kunnen worden gezien als maatgevend voor de recherchepraktijk.

Hoewel er in het geval van de achterbankgesprekken geen sprake is van verhoren in formele zin, willen wij niettemin nagaan in hoeverre zij voldoen aan de richtlijnen voor verhoren. Aan die gesprekken kunnen weliswaar geen zelfstandige bewijsmiddelen worden ontleend, maar de transcripties ervan zouden wel als ‘andere geschriften’ in de zin van art. 344 lid 1 sub 5 Sv aan het bewijs kunnen bijdragen. Daarom dient het een doel om ze te toetsen aan de criteria die gelden voor volwaardige getuigenverhoren zoals die zijn geformuleerd in de Handleiding, om te beoordelen hoe dicht zij die criteria benaderen of hoe ver zij daarvan verwijderd blijven.

De Handleiding voor verhoor

De Handleiding maakt een onderscheid tussen een verdachtenverhoor, een getuigenverhoor, en een aangifteverhoor. Maar voor alle drie geldt dat waarheidsvinding het doel is (en niet ‘scoren als verhoorder met een mooi verhaal of het verkrijgen van een bekentenis van een verdachte’ (blz. 39)). Voor alle soorten verhoren gelden de volgende regels, die op blz. 88 – 91 van de Handleiding te vinden zijn en die wij kort karakteriseren.

Er moeten zoveel mogelijk open vragen worden gesteld.

Open vragen bevatten geen enkele aanwijzing voor een mogelijke of zelfs verhoopt antwoord. Ja/nee-vragen en meerkeuze-vragen zijn *gesloten* vragen omdat de mogelijke antwoorden er immers in besloten liggen.

Met behulp van open vragen moet worden ‘ingezoomd’ op het onderwerp waarover men informatie wil verkrijgen, maar zonder dat informatie over voor de ondervrager acceptabele antwoorden aan de verhoorde wordt overgedragen. ‘Inzoomen’ gebeurt per aspect via het ‘trechtermodel’, dat bestaat uit een serie opeenvolgende open vragen, die in toenemende mate gericht zijn op het verkrijgen van de vereiste nauwkeurigheid van de gezochte informatie. Met behulp van een breed gestelde open vraag wordt een onderdeel of aspect aan de orde gesteld en met behulp van nadere vragen verder uitgediept,

waarbij de vragen nog steeds zo open mogelijk worden gesteld. Op die manier wordt de getuige naar de door de verhoorder gewenste nauwkeurigheid en detaillering geleid. In het beste geval wordt de verhoorde door ieder relevant onderdeel of aspect geleid zonder dat daarover een of meer gesloten vragen gesteld hoeven te worden.

Van tijd tot tijd presenteert de verhoorder een samenvatting.

Het is verstandig om als verhoorder van tijd tot tijd de hoofdpunten van de verklaring tot op dat moment samen te vatten. Dat helpt om hoofdzaken van bijzaken te onderscheiden en om na te gaan of de verhoorder het wel goed heeft begrepen. Het meest geïjkte tijdstip voor zo'n samenvatting is het moment waarop het einde van een 'trechter' bereikt is, en natuurlijk bij de afsluiting van het gehele verhoor.

Uitspraken van de verhoorde worden geparafraseerd.

Het is nuttig wanneer de verhoorder op gezette tijden de antwoorden van de verhoorde parafraseert. Het maakt de verhoorde duidelijk dat zijn ondervrager goed geluisterd heeft en vormt een stimulans voor de verhoorde om verder te gaan. Het stelt zowel de verhoorde als de verhoorder bovendien in staat te controleren of men elkaar over en weer goed begrepen heeft. Het gevaar van parafrases is dat zij gemakkelijk suggesties aan de verhoorde kunnen bevatten.

De verhoorder reflecteert op uitingen van emotie.

Emoties van de verhoorde kunnen de betrouwbaarheid van zijn mededelingen in de weg staan. Het is daarom zaak om ze zo veel mogelijk binnen de perken te houden, door ze te benoemen en er vervolgens over te spreken, zij het niet op een wijze waarop de verhoorder ze aanmoedigt of er zelfs in meegaat.

De verhoorder confronteert de verhoorde met zijn eigen eerdere uitspraken of die van anderen, of met uit andere bron bekende feiten.

Confrontatie is op zijn plaats wanneer de verhoorde blijft steken in onduidelijkheden of zich te buiten gaat aan het debiteren van vermoedelijke onwaarheden. Dan kan confrontatie met de verhoorder uit andere bron bekende feiten of uitspraken tot meer duidelijkheid leiden, en de verhoorde tezelfdertijd duidelijk gemaakt worden dat vaagheden niet goed genoeg zijn en dat niet iedere mededeling voetstoots geaccepteerd wordt.

De verhoorder maakt de verhoorsituatie duidelijk.

De verhoorde dient helder te weten dat er sprake is van een verhoor en waar dit voor dient. Hij dient daaraan herinnerd te worden telkens wanneer hij een verkeerd gebruik van de verhoorsituatie dreigt te maken; wanneer hij bijvoorbeeld probeert aan zijn verhoorders toezeggingen en beloftes te ontlokken.

Deze regels, die door verhoorders bij alle soorten verhoren in acht genomen dienen te worden, hebben een, veelal onuitgesproken, psychologische

achtergrond, die ook niet-psychologen nauwelijks zal verrassen. Dat laatste moge zo zijn, het is frappant hoe vaak zij in concrete gevallen met voeten worden getreden. Als een verhoor het doel van waarheidsvinding moet dienen, doe je er verstandig aan je zo strikt mogelijk aan de genoemde regels te houden, want mensen zijn dikwijls gevoelig voor suggestie, begrijpen elkaar maar al te vaak niet goed genoeg, worden gemakkelijk door emoties overmand, willen moeilijke vragen nogal eens met vaagheden ontwijken, zijn dan zelfs bereid onwaarheid te spreken, en bereid om te proberen anderen voor eigen doeleinden te manipuleren.

Schending van de bovengenoemde regels leidt niet zonder meer tot een juridisch probleem. Het hangt er maar vanaf of ook de rechter vindt dat het verstandig is dat verhoorders zich eraan houden, als hij zich al een oordeel kan vormen over de mate waarin zij in acht genomen zijn. De rechter moet het in de meeste gevallen immers doen met een door een verhoorder opgesteld proces-verbaal, waarin weliswaar wordt vermeld welke informatie de verhoorde naar zijn oordeel verschaft heeft, maar meestal niets staat over de wijze waarop die informatie van de verhoorde verkregen is.

Aanvullende regels voor het getuigenverhoor

Voor het verhoor van getuigen bevat de Handleiding een aantal aanvullende regels, die zijn neergelegd in wat genoemd wordt het Werkproces (Hoofdstuk 5, blz. 175-188) en de beschrijving van Verhoormethoden (Hoofdstuk 6, blz. 189-232).

Het werkproces wordt onderverdeeld in drie fasen: *voorbereiden*, *uitvoeren*, en *afroeden*. De voorbereiding moet volgens de Handleiding uitmonden in een werkopdracht, een analyse van het te onderzoeken probleem, een informatiedossier over de getuige, een overzicht van de reeds aan de getuige prijsgegeven informatie, en een plan van aanpak, het verhoorplan genaamd.

Tijdens de voorbereiding dient kennis te worden verzameld over de plaats delict, de sporen, het dossier, de feiten waarover een verklaring nodig is. Voorts dient informatie verzameld te worden over de persoon van de getuige en diens mogelijke motieven om onwaarheid te spreken. Bovendien is het van belang na te gaan welke informatie de getuige kan hebben opgedaan uit de media of uit contacten met anderen, informatie die ten onrechte als eigen wetenschap deel kan gaan uitmaken van de verklaring van de getuige. Dat alles dient uit te monden in een plan van aanpak, dat bestaat uit een lijst van vragen die gesteld moeten worden, in het bijzonder de inleidende vragen voor het trechtermodel.

Vervolgens moet worden gekozen welke verhoormethode gevolgd zal worden: de rolverdeling tussen de aanwezigen en met welke informatie de getuige zo nodig geconfronteerd kan worden. Van belang bij de voorbereiding is tevens dat moet worden vastgesteld of de getuige mogelijk ook verdachte kan worden. In dat geval dient hij als verdachte gehoord te worden.

De uitvoering (blz. 191) begint ermee dat aan de verhoorde wordt uitgelegd dat het om een verhoor in formele zin gaat en met welk doel het plaatsvindt, hoe het in grote lijnen zal verlopen en wat er met de resultaten gaat gebeuren. Daarna volgen de zaakgerichte vragen, waarvan de eerste is

de uitnodiging aan de getuige om zijn eigen verhaal spontaan te vertellen: ‘Wat is er gebeurd? Het is van belang dat u alles vertelt, ook al lijkt iets onbelangrijk.’ Daarbij dient de getuige niet onderbroken te worden, behalve zo nodig door aanmoediging om verder te vertellen: ‘En verder?’ Het belang van vrije reproductie door een getuige is, dat het risico vermeden wordt dat in gerichte vragen besloten informatie deel gaat uitmaken van het verhaal van de getuige.

Pas wanneer het duidelijk is dat de getuige zich verder spontaan niets meer herinnert, is het tijd om te proberen ontbrekende details met behulp van gerichte vragen in te vullen. Gerichte vragen beginnen met het benoemen van het onderdeel of aspect waarover de ondervrager meer wil weten. Gebeurt dat volgens het trechtermodel, dan zijn ook de vragen naar details aanvankelijk van zo algemeen mogelijke aard en worden nadere vragen in toenemende mate specifiek. Binnen iedere ‘trechter-cyclus’ dient gevraagd te worden naar de ‘reden van wetenschap’(blz.193-194): hoe weet u dat, van wie heeft u dat gehoord, hebt u dat zelf waargenomen, kon u het goed zien, van welke afstand hebt u dat gezien, enzovoort. Beweringen van een getuige waarvoor de reden van wetenschap ontbreekt of onduidelijk blijft, kunnen niet aan bewijs bijdragen.

Ten slotte, vragen waarin niet vermeden kan worden dat belangrijke informatie aan de getuige wordt weggegeven, kunnen pas helemaal aan het eind van een getuigenverhoor worden gesteld; de antwoorden dienen met scepsis te worden beschouwd.

Het belang van een duidelijk werkproces

Het belang van een duidelijk werkproces voor het getuigenverhoor is natuurlijk dat het ordelijk verloopt: de verhoorders weten wat hen te doen staat en hoe, de verhoorde weet wat er van hem of haar verwacht wordt: het wordt geen informele conversatie, maar een gesprek waarin beide partijen nauwkeurig op hun woorden moeten letten. Die zullen in een later stadium immers ingrijpende gevolgen hebben voor anderen en wellicht ook voor de verhoorde zelf. Niets wordt vergeten of om andere redenen overgeslagen, niets blijft meer dan onvermijdelijk in de lucht hangen en bij voorkeur wordt gezocht naar informatie die in andere bewijsmiddelen verankerd kan worden. Het moet de getuige tijdens het verhoor duidelijk zijn dat de verhoorders voor de aanvang ervan hun huiswerk gedaan hebben en dat om de zaak heen draaien en iets verzinnen of zelfs liegen niet onopgemerkt zullen blijven.

Wordt een verhoor op geluids- of beeldband opgenomen, dan dient de verhoorde dat te weten (blz. 101 en 103). Nadeel zou kunnen zijn dat de getuige dan terughoudender wordt en minder spontaan. Maar dat nadeel weegt waarschijnlijk niet op tegen het voordeel dat de getuige zich ervan bewust is dat ook verzinsels en onwaarheden worden vastgelegd.

Verhoren versus gesprekken

Verhoren hebben een zeer speciale vorm, waartoe de wet echter niet verplicht. Het gaat om richtlijnen die de politie zichzelf stelt. Zij zijn bindend in de zin dat afwijking ervan tot afnemende interpreteerbaarheid en betrouwbaarheid van de verkregen informatie leidt. Wordt van het beschreven model afgeweken, dan behoeft dat motivering: waarom was die afwijking nodig of onvermijdelijk en wat garandeert dan nog de kwaliteit van de verklaring van de getuige?

De politie neemt getuigen niet alleen verhoren af, maar voert bij gelegenheid ook wel gesprekken met (toekomstige) getuigen en met informanten, waarvoor geen vormeisen gelden. Voorbeelden van zulke gesprekken zijn die welke dikwijls gevoerd worden met toekomstige aangeefsters van een zedenmisdrijf. Onderwerp van gesprek is dan of het beweerde slachtoffer daadwerkelijk aangifte wil doen, wat dat dan zal inhouden en wat de voorzienbare gevolgen ervan zullen zijn. Besluit zo'n beweerd slachtoffer om toch maar van een aangifte af te zien –en dat komt nogal eens voor— dan kan het eerder besprokene daarvoor niet in de plaats komen.

Hoe nu verder?

Tot zover een kort overzicht van de eisen die volgens de Handleiding aan verhoren in het algemeen en getuigenverhoren in het bijzonder gesteld moeten worden. Om te beginnen is het nu de vraag of er aan de hand van de in de Handleiding gegeven richtlijnen voor getuigenverhoren iets gezegd kan worden over de mate van betrouwbaarheid van de tijdens de achterbankgesprekken door Endstra gedane mededelingen.

De achterbankgesprekken waren geen verhoren in strikte zin, daarover is ieder het eens. Maar kunnen de daarin gedane voor Willem Holleeder belastende mededelingen niettemin voor (bijkomend) bewijs gebruikt worden? Dat zou kunnen wanneer en in zoverre als die gesprekken voldoen aan de richtlijnen die voor getuigenverhoren gelden. Zou blijken dat zij daar in geen enkel opzicht aan voldoen, dan wordt het gebruik van de transcripties zelfs als bijkomend bewijs in de zin van art. 344 lid 1 sub 5 Sv in hoge mate problematisch. Deze analyse van de achterbankgesprekken vormt het onderwerp van de volgende paragraaf. De 15 criteria aan de hand waarvan wij de achterbankgesprekken willen toetsen zijn:

1. Voorbereiding

- a. Geeft het verloop van de gesprekken blijk van een voorafgaande heldere probleemanalyse door de CIE-rechercheurs?
- b. Geeft het verloop van de gesprekken er blijk van dat de CIE-rechercheurs op de hoogte zijn van wat er in het dossier bekend is over de persoon en omstandigheden van Endstra?
- c. Geeft het verloop van het verhoor blijk van een vooraf ontworpen plan van aanpak?

2. Openingsfase

- a. Wordt bij de aanvang van de gesprekken de reden voor de komende gesprekken nadrukkelijk vermeld?

- b. Geven de CIE-rechercheurs bij de aanvang een overzicht van het verdere verloop?
- c. Geven de CIE-rechercheurs bij de aanvang of op enig later moment aan wat met de verkregen informatie zal worden gedaan?

3. Zaakgericht vragen

- a. Beginnen de gesprekken met een spontaan en ononderbroken relaas door Endstra?
- b. Wordt er zoveel mogelijk gebruik gemaakt van open vragen, die bovendien gegroepeerd zijn volgens het trechtermodel?
- c. Presenteren de CIE-rechercheurs met enige regelmaat samenvattingen van wat tot dan toe gezegd is?
- d. Parafaseren de CIE-rechercheurs met enige regelmaat wat Endstra beweerd heeft, opdat duidelijk wordt of zij Endstra wel goed begrepen hebben?
- e. Proberen de CIE-rechercheurs in voorkomende gevallen bij Endstra opwellende emoties te dempen?
- f. Confronteren de CIE-rechercheurs Endstra waar nodig met het feit dat zijn mededelingen strijdig zijn met eerdere uitspraken of uit andere bron verkregen informatie?
- g. Waken de CIE-rechercheurs ervoor dat Endstra het gesprek niet misbruikt voor eigen doelen?
- h. Wordt bij spontane mededelingen en gerichte vragen steeds naar redenen van wetenschap gevraagd?
- i. Worden vragen en mededelingen waarin informatie door de CIE-rechercheurs wordt weggegeven, zoveel mogelijk vermeden en in ieder geval pas aan het einde van de gesprekken gesteld?

3. Toetsing van de achterbankgesprekken

Niemand beweert dat de achterbankgesprekken van de CIE-rechercheurs met Willem Endstra verhoren waren. Het zijn wat de naam zegt: gesprekken. Nogal verwarrende gesprekken bovendien: de deelnemers maken dikwijls hun zinnen niet af en er zijn nogal wat passages waarvan je je als lezer afvraagt wat daar nu eigenlijk gezegd wordt. Niettemin dient het, dunkt ons, een doel deze gesprekken te toetsen aan de in de Handleiding genoemde criteria voor verhoren, die ervoor bedoeld zijn om de waarheidsvinding te bevorderen. De vraag in hoeverre de achterbankgesprekken die wij in transcriptie onder ogen hebben gehad (het 2de, 6de, en 10de gesprek) aan die criteria voldoen vormt het onderwerp van deze paragraaf.

Criteria betreffende de voorbereiding

- a. Geeft het verloop van de gesprekken blijk van een voorafgaande heldere probleemanalyse door de CIE-rechercheurs?**
- b. Geeft het verloop van de gesprekken er blijk van dat de CIE-rechercheurs op de hoogte zijn van wat er in het dossier bekend is over de persoon en omstandigheden van Endstra?**
- c. Geeft het verloop van het verhoor blijk van een vooraf ontworpen plan van aanpak?**

De CIE-rechercheurs zijn op zoek naar informatie over het Amsterdamse criminele milieu, welke personen daarin een rol spelen, met speciale belangstelling voor de persoon en daden van Holleeder, van wie zij aannemen dat hij daarin een belangrijke rol speelt. Evenzo nemen zij aan dat Endstra over de persoon en daden van Holleeder belastende informatie kan verschaffen, uit eigen wetenschap of tenminste uit de tweede hand. Zij nemen aan dat Endstra veel weet over het milieu omdat hij er zelf op de een of andere wijze deel van uitmaakt.

Uit niets blijkt dat de CIE-rechercheurs bij de aanvang een helder beeld hebben van hoe zij willen dat de gesprekken zullen gaan verlopen, bij voorbeeld in de vorm van een lijst van onderwerpen die zij achtereenvolgens aan de orde willen laten komen. Zo'n plan van aanpak hebben de rechercheurs zelf niet en het wordt Endstra dan ook niet voorgehouden. Het is Endstra die zal bepalen wat ter sprake komt. De gedachte van de rechercheurs is kennelijk dat als zij Endstra maar aan het praten houden, hij vanzelf bruikbare informatie zal verschaffen over het milieu en Holleeder in het bijzonder. Zij beseffen, nemen wij aan, dat wat Endstra tijdens die gesprekken vertelt niet zonder meer tot bewijs tegen Holleeder en/of anderen zal kunnen dienen, maar hopen dat hij informatie zal verschaffen waarop verder gerechercheerd kan worden.

Voor Holleeder belastende informatie te verschaffen is ook Endstra's bedoeling, maar ook hij weet dat wat hij tijdens die gesprekken vertelt niet tot bewijs kan dienen. Dat wordt hem door de rechercheurs ook herhaaldelijk voorgehouden: hij moet formeel aangifte doen. Alleen een formeel aangifteverhoor kan als een volwaardig bewijsmiddel dienen. Maar daar wil Endstra vooralsnog niet aan: hij wil er eerst zeker van zijn dat Holleeder dan ook langdurig aan het maatschappelijk verkeer onttrokken zal worden. Dat zegt Endstra in de drie door ons gelezen transcripties maar liefst tien keer.

De twee aan de achterbankgesprekken deelnemende partijen hebben derhalve niet dezelfde oogmerken. De CIE-rechercheurs lijken vooral geïnteresseerd in informatie over afpersingen, waarvan zij denken dat Endstra, gezien zijn vermoedelijke rol als 'bankier van de onderwereld', in het bijzonder op de hoogte is. Maar afpersingen hebben niet Endstra's belangstelling, omdat hij (terecht?) niet verwacht dat zij tot Holleeders langdurige opsluiting zullen leiden. Hij wil het liever hebben over liquidaties, maar daar weet hij, zo beseffen de CIE-rechercheurs, minder van en in het beste geval slechts uit de tweede hand, zo niet op grond van in het milieu rondzingerende geruchten.

Voor wat de CIE-rechercheurs voor ogen staat, zouden zij telkens als Endstra het over afpersingen heeft –en hij is degene die dat bepaalt— erop moeten aandringen dat hij dan ook man en paard noemt, opdat verificatie door eerder of nader onderzoek kan plaatsvinden, maar dat wil maar niet lukken. Wanneer op p. 22 de omvang van het vermogen van Holleeder ter sprake komt, willen de rechercheurs weten: '*Waar heeft hij dat allemaal weggezet?*' Endstra ontwijkt het antwoord met de mededeling: '*Nou, ze hebben honderden miljoenen,*' en daar blijft het bij. Op p. 26 wordt Endstra gevraagd '*Zegt u eens wat u betaald heeft*' en het vage antwoord luidt dat het meer dan het losgeld voor Heineken is geweest. Op p. 91 komt die

kwestie opnieuw ter sprake en opnieuw ontwijkt Endstra een duidelijk antwoord.

Op p. 96 gaat het over de eigendomsoverdracht van de gokhallen op de Amsterdamse Wallen:

J: Staat er dan ergens ook dat er een overdracht plaatsvindt en dat er betaling plaatsvindt? Dat wordt toch ergens verantwoord.

W: Ja ja.

J: Hoe is dat dan verantwoord?

W: Dat is allemaal boekhoudkundig allemaal eh...

J: Nee, dat begrijp ik, maar hoe dan?

W: Als de FIOD binnen komt rennen, want die zijn nu ontzettend actief bij mij op allerlei fronten. (...) Die kijken ook overal en die zijn bezig. Zitten achter zwart geld, ik weet niet witwassen, die haven met die boten en zo.

Omdat Endstra op dat moment formeel de eigenaar van die panden was, moet hij, zou je denken, toch in detail kunnen vertellen wie de koper was, voor welk bedrag, waar de koopsom vandaan kwam en wat hij met de koopsom vervolgens gedaan heeft. In plaats van die vragen te beantwoorden, verliest hij zich in dat verhaal over de FIOD en de CIE-rechercheurs nemen daar genoeg mee. Omdat hen zelf niet altijd helder voor ogen stond waar die achterbankgesprekken toe moesten leiden?

Endstra wil nog geen aangifte doen omdat hij bang is dat als Holleeder er achter komt dat hij uit de school heeft geklapt, hij zijn leven niet langer zeker is. Uit niets blijkt dat de CIE-rechercheurs voor die toch voorzienbare angst van Endstra begrip hebben, laat staan dat zij tevoren hebben nagedacht over de vraag hoe hem op dat punt gerust te stellen. Het blijft bij nogal gratuite verzekeringen dat Holleeder niet te weten zal komen dat hij met hen gepraat heeft en dat als hij nu maar formeel aangifte doet, Holleeder opgepakt zal worden. Zijn gesprekspartners zien Endstra's probleem eenvoudig niet (p. 9):

W: En als jullie ze maar niet voor drie jaar wegzetten, want ben ik de volgende dag dood, want ze zijn met zoveel.

J: Nee ... maar dat ligt eraan ... dat komt dan niet van u af. Stel voor dat ik zo naar huis rijd en ik zie hem rijden met zijn bodyguards en gewapend, dan laat ik hem pakken.

W: Dan krijgen ze zes maanden.

J: Ja dat maakt niet uit, ik bedoel ..

W: Drie maanden.

J: Ja, dat weet ik wel, dan laten we ze niet gaan gewoon, ik bedoel, als we een kans krijgen dan pakken we ze, niet dat het dan over is maar ik bedoel als je maar wacht en maar wacht en maar wacht tot er ooit een harde zaak komt dan schiet het ook niet op.

De CIA- rechercheurs bevestigen met zoveel woorden dat ze wel degelijk overwegen om Holleeder voor een akkefietje op te pakken. Maar ze zullen proberen om Endstra daarbij buiten zicht te laten: 'Dat komt dan niet van u af.' Maar hoe zij dat dan zullen realiseren blijft onduidelijk. Endstra

blijft terecht bezorgd en zijn gesprekpartners doen weinig om zijn angst weg te nemen (p. 211):

J: [...] Ik bedoel zo 'n verhaal daar kunnen wij weinig mee. Als u geen aangifte doet.

[...]

W: Maar als ie dus weet dat het via mij komt.

J: Ja maar dat kan ie toch nooit weten?

W: Ja maar stel nou, als ie hoort, dat het via mij ...

J: Ja maar dat kan ie, dat gaat ie nooit weten.

W: Vraagt ie nog een keer om dat geld.

J: Dat gaat hij nooit weten (met nadruk). Hij weet toch ook niet dat we met u rijden. Dat gaan we hem toch niet vertellen.

W: Nee. Dat hoop ik. Dan ben ik vertrouwd jullie.

Nou, Endstra vertrouwt zijn gesprekpartners, die blijven aandringen op een formele aangifte, helemaal niet, zo blijkt even later (p. 212):

J: Nou, wanneer spreken we af. Wanneer prikken we een dag. Dat u kan en dat we gewoon ergens buiten en waar niemand ons kent.

W: Het enige is, ik wil wel eens kijken wat jullie kunnen en wat hij dan voor straf krijgt en of we.

J: (onderbreekt) nee maar

W: Afdekken.

J: Nee maar als we heel chronologisch neerzetten. Daar doen we niks mee, dan in overleg. Ik bedoel, we hebben er niks aan, als we straks een zaakje hebben of geen zaakje hebben en u wordt uit uw schoenen geschoten. Daar hebben we niks aan.

W: Als hij dus drie jaar krijgt en over twee jaar buiten staat.

Endstra moet als een echte getuige een bruikbaar bewijsmiddel verschaffen en niet voortijdig geliquideerd worden. Maar Endstra maakt zich zorgen over liquidatie *achteraf*. Zijn gesprekpartners begrijpen zijn probleem niet, hebben het kennelijk niet zien aankomen en hebben er dan ook geen oplossing voor. Endstra spreekt over een foto waarop hij samen met Holleeder te zien zou zijn en waarvan hij vermoedt dat die van de Amsterdamse politie afkomstig is (p 230):

W: Ik ben eh ... ik ga nog eventjes eh ... even, ik bedoel, kijk als ik de garantie heb, dat jullie dat jullie er niks mee doen zonder dat ze dus echt gepakt worden,

J: Dat zetten we erbij!

W: Voor een flut iets.

J: Nee, [...] we maken gewoon een clause erin van dat het gebruikt wordt alleen in overleg met u en met uw goedvinden.

W: Nou als dat eh. Wil ik nog even afchecken met

J: Nou doe dat maar, doe dat maar.

W: met mijn advocaat.

De afspraak voor een formeel aangifteverhoor wordt nooit gemaakt. Of het ooit tot zo'n afspraak gekomen zou zijn als Endstra in leven was gebleven, daarover kunnen wij slechts speculeren. Vast staat slechts dat Endstra terecht bang was, al is daarmee niet gezegd dat er een rechtstreeks

oorzakelijk verband is tussen zijn deelname aan de achterbankgesprekken en zijn liquidatie.

Er is nog een probleem dat de CIE-rechercheurs niet hebben zien aankomen, namelijk dat Endstra tijdens de gesprekken dingen zou kunnen vertellen, die hem later als verdachte ten laste zouden kunnen worden gelegd (p. 93):

H: [...] En ook al zou het betekenen dat je zelf dingen hebt gedaan die strafbaar zijn. Allee, nou, dan moeten we daar maar een oplossing voor vinden.

W: Nou maar ik heb niks gedaan dat strafbaar is.

Endstra zelf ziet dit probleem niet, maar zijn gesprekspartners hadden het moeten voorzien, want zij weten dat Endstra's verklaring van onschuld vrijwel zeker bezijden de waarheid is. Zij brengen het probleem zelf even ter sprake, maar hun oplossing is van een zeldzame vaagheid: 'Dan moeten we daar maar een oplossing voor vinden.' Als wij Endstra waren geweest, dan hadden wij willen weten hoe die oplossing dan zou luiden, maar hij stelt zichzelf gerust met de vrijwel zeker onjuiste gedachte dat hem strafrechtelijk niets te verwijten valt.

Het vermoeden dat de CIE-rechercheurs zich ter voorbereiding op de gesprekken onvoldoende verdiept hebben in het dossier wordt gewekt als de kwestie Wijsmuller ter sprake komt. Wijsmuller wordt volgens Endstra afgeperst door de Turk Arian vanwege een *rip deal*. Wijsmuller had een container binnengehaald waarin drugs zouden zitten, maar bij opening waren volgens Wijsmuller de drugs verdwenen. De Turk had kennelijk een belang in deze zending en beschuldigde Wijsmuller van diefstal. Ter vergelding eiste hij betaling van vele miljoenen. Volgens Endstra bestaat van die kwestie een uitgebreid dossier, dat hij ook zelf gezien zou hebben, maar dat de CIE-rechercheurs niet blijken te kennen (p. 223):

W: Dat hele verhaal wat ik nu vertel, dat staat natuurlijk in die stukken. Daar is een onderzoek naar geweest.

C: Ja, ja, ja.

W: En eh ... er zijn toen, daar is een onderzoek naar geweest. Daar staat dit, dit alles eigenlijk ook in. Ik dacht dat jullie dat ook wisten.

C: Ja klopt.

Uit het verloop van het gesprek blijkt echter niet dat de verhoorders dit dossier (goed genoeg) kennen.

Wij vatten het voorgaande in enkele punten samen. De CIE-rechercheurs gaan de achterbankgesprekken in zonder een lijst van onderwerpen, op papier of tenminste in hun hoofd, waarover zij het met Endstra willen hebben. Het is Endstra die vrijwel geheel op eigen gelegenheid bepaalt waarover de gesprekken gaan en die verlopen dan ook chaotisch. Zelfs dat het erom gaat om uit de gesprekken aanknopingspunten voor verder onderzoek te putten, staat hen kennelijk niet helder voor ogen, want zij nemen herhaaldelijk genoegen met ontwijkende antwoorden. Voor voorzienbare problemen van Endstra hebben zij geen oog en over mogelijke

oplossingen daarvan hebben zij niet nagedacht. Kortom, de CIE-rechercheurs zijn de achterbankgesprekken ingegaan zonder enig vooraf bedacht plan van aanpak.

Nu kan men tegenwerpen dat CIE-gesprekken naar hun aard altijd nogal vormloze *fishing expeditions* zijn, maar de vangst is in dit geval toch wel erg mager. Het enige doel dat de CIE-rechercheurs van meet af aan helder voor ogen stond, namelijk Endstra ertoe overhalen een echte getuige te worden, mislukt jammerlijk, omdat zij niet hebben bedacht waarom Endstra voor die rol zou terugschrikken. Zij proberen hem met vage toezeggingen gerust te stellen voor het verkeerde probleem.

Criteria betreffende de openingsfase

- a. Wordt bij de aanvang van de gesprekken de reden voor de komende gesprekken nadrukkelijk vermeld?**
- b. Geven de CIE-rechercheurs bij de aanvang een overzicht van het verdere verloop?**
- c. Geven de CIE-rechercheurs bij de aanvang of op enig later moment aan wat met de verkregen informatie zal worden gedaan?**

Het tweede gesprek met Endstra, dat is het eerste waarvan een transcriptie bestaat, begint zonder enige inleiding. Geen van de bovengenoemde punten wordt aangeroerd. Bij de aanvang van het zesde gesprek zegt Endstra zelf waarom hij met de CIE wilde praten en wat hij ermee wilde bereiken. Hunnerzijds geven de CIE-rechercheurs geen enkele toelichting.

Wellicht hebben de CIE-rechercheurs bij de aanvang van het allereerste gesprek wel degelijk aangegeven wat zij van de gesprekken verwachtten, hoe zij hoopten dat zij zouden verlopen en wat zij met de resultaten dachten te gaan doen. Maar van dat gesprek bestaat geen geluidsopname; er is slechts een puntsgewijze samenvatting, waaruit niets blijkt van een min of meer ordelijke opening. Die samenvatting begint met de mededeling dat Endstra zijn verhaal mag vertellen. Wel wordt er een soort cautie gegeven: wanneer er sprake is van strafbare feiten door Endstra gepleegd, zal hij daarvoor onverkort de verantwoordelijkheid blijven dragen, een waarschuwing die zich moeilijk verdraagt met het hiervoor al gegeven citaat uit een later gesprek dat er in dat geval ‘maar een oplossing’ gevonden moet worden (p. 93).

Het was Endstra die het initiatief nam tot de achterbankgesprekken. Die gingen de CIE-rechercheurs in zonder plan vooraf, zo constateerden wij hiervoor. Bij de aanvang of daaromtrent werd dit gebrek aan voorafgaande planning ook niet alsnog hersteld, bijvoorbeeld door het doen van een voorstel voor waarover wat hun betreft de gesprekken zouden moeten gaan, of door Endstra zelfs maar te vragen waar zij volgens hem over zouden moeten gaan. Daardoor kwam ook niet van meet af aan boven water dat de CIE en Endstra de gesprekken ingingen met verschillende oogmerken.

In de loop van het eerste gesprek zegt Endstra dat hij bang is voor represailles en daarom met zijn gezin opgenomen wil worden in een getuigenbeschermingsprogramma. Hij is zich er kennelijk niet van bewust dat wat hij gaat zeggen op geluidsband zal worden vastgelegd. Daartoe hadden de CIE-rechercheurs waarschijnlijk aanvankelijk ook niet besloten, getuige het feit dat er van het allereerste gesprek ook geen geluidsopname

bestaat. En toen zij daar alsnog toe besloten, hebben zij zich niet afgevraagd of Endstra dat zou moeten weten. Was hem dat wel meegedeeld, dan zou Endstra hen vrijwel zeker hebben gevraagd wat zij dan met die opnamen zouden gaan doen. En zouden zijn gesprekspartners daar dan het antwoord op hebben geweten?

Er vonden met ruime tussenpozen 15 gesprekken plaats. Aan het slot van geen ervan wordt duidelijk waarom een volgend gesprek nog nodig is, volgens de CIE of volgens Endstra. En aan het begin van ieder volgend gesprek wordt door geen van de deelnemers uitgesproken waarover dat dan zal moeten gaan. Het ziet ernaar uit dat zolang Endstra maar bereid is door te praten, waarover dan ook, de CIE-rechercheurs bereid zijn te luisteren: we zien wel waarover hij het deze keer gaat hebben; en of Endstra zichzelf wellicht gaat belasten en of hij door met ons te praten zichzelf in gevaar brengt, is ons probleem niet.

Kortom, het gebrek aan voorbereiding door de CIE-rechercheurs wordt bij de aanvang of tijdens het verloop van de gesprekken niet goedge maakt. De gesprekken verlopen geheel richtingloos, toetsbare mededelingen doet Endstra nauwelijks omdat zijn gesprekgenoten er niet in slagen, zelfs geen moeite doen, om hem van zijn, naar later bleek gerechtvaardigde, angst voor represailles te verlossen. Niets in de gesprekken wijst erop dat Endstra op een later tijdstip bereid zou zijn geweest om in de strafzaak tegen Holleeder, of wie anders dan ook, een echte getuige te worden. De uitvoering van de achterbankgesprekken werd even richtingloos als de voorbereiding gebrekkig was geweest.

Zaakgericht vragen

a. Beginnen de gesprekken met een spontaan en ononderbroken relaas door Endstra?

De daarnet geconstateerde richtingloosheid van de gesprekken heeft er weliswaar toe geleid dat Endstra spontaan kan spreken –het is telkens aan hem waarover hij het zal hebben— maar niet dat men hem ononderbroken aan het woord laat. Integendeel, zijn gesprekspartners onderbreken hem met grote regelmaat, niet zelden met opmerkingen waarvan doel en strekking onduidelijk blijven. De CIE-rechercheurs babbelen veeleer met Endstra mee, wellicht om hem aan te moedigen door te gaan, maar nauwelijks om aan zijn verhaal richting te geven. De onderwerpen volgen elkaar op in willekeurige volgorde en duren zo lang of kort als Endstra besluit ze te laten duren. Onvolledige en vage mededelingen worden met instemming begroet en als men al om meer uitleg vraagt, neemt men genoegen met ontwijkende antwoorden. Bij een echt verhoor zou dat, mogen wij aannemen, anders gaan, maar dit waren dus geen verhoren. De gang van zaken komt er zelfs niet bij in de buurt.

b. Wordt er zoveel mogelijk gebruik gemaakt van open vragen, die bovendien gegroepeerd zijn volgens het trechtermodel?

De veelvuldige interventies van de CIE-rechercheurs, in de transcripties herkenbaar aan een andere letter dan de letter W (van Willem Endstra) aan het begin, kunnen worden onderverdeeld in vragen en andere uitlatingen. Op de bladzijden 9 tot 32 van het eerste gesprek dat op geluidsband is opgenomen (begin en einde van dit gesprek bleken onverstaaenbaar), komen

de CIE-rechercheurs 383 keer aan het woord. Daarvan zijn er 95 vragen en de overige 288 zijn mededelingen, aanvullingen, opmerkingen, en aanmoedigen. Van die 95 vragen zijn er 36 (38%) open en 59 (62%) gesloten. De gesloten vragen zijn altijd in de vorm van ja-nee vragen, waarin de informatie die Endstra eigenlijk zou moeten geven al besloten ligt. Voorbeelden daarvan:

P. 10: *En die Hummel wordt ook door de neus afgeperst?.*

P. 20: *Hij is toch ook eh. Toen eh. Met die twee, met die Klepper en die Mieremet naar eh ... Monaco geweest?*

P. 23: *Van de Heuvel bedoelt u?*

In een regulier verhoor zouden deze interventies ontoelaatbaar zijn.

Van werken volgens het trechtermodel, waarbij ieder aspect successievelijk wordt uitgediept, is geen sprake. Belangrijke mededelingen van Endstra tijdens dit gesprek laten zich als volgt samenvatten:

- Endstra is door Holleeder afgeperst (p. 9).
- Ook anderen zijn door Holleeder afgeperst, bv. Vlieger (p. 26) en Friedländer (p.28).
- Holleeder heeft verteld dat hij zijn zwager Van Hout heeft laten elimineren en dat hij diens begrafenis betaald heeft (p. 27).
- Holleeder is ook bij andere eliminaties betrokken geweest, bv. Mieremet (p. 14); en had plannen om anderen te elimineren, bv. Plieger (p. 29) en Mink Kok (p. 30).
- Endstra is een keer bedreigd op het kantoor van zijn advocaat Moszkowicz, maar buiten diens aanwezigheid (p. 19).
- Advocaat Moszkowicz hield onvoldoende afstand tot Holleeder (p. 20) en zat daarom klem (p. 31).
- Endstra heeft op zeker moment twee speelhallen gekocht van ‘de bouwvakker’ (Grifhorst), maar moest ze vervolgens weer afgeven (p. 14).
- Wijsmuller is afgeperst door ‘de Turk’ (p. 18).
- Holleeder kan beschikken over informatie die hij krijgt van een hoge politiefunctionaris (p. 22).

Het merendeel van deze mededelingen komt er min of meer spontaan uit, maar wat zij precies betekenen en wat Endstra’s bron ervoor is, blijft onduidelijk ondanks de veelvuldige interventies van de CIE-rechercheurs. De tactiek van zijn gesprekspartners was kennelijk Endstra zo veel mogelijk door te laten kletsen, n’importe waarover. Veel van deze kwesties worden door Endstra in volgende gesprekken opnieuw ter tafel gebracht, zonder dat zulke herhalingen tot meer duidelijkheid leiden.

c. Presenteren de CIE-rechercheurs met enige regelmaat samenvattingen van wat tot dan toe gezegd is?

Samenvattingen van het type ‘U heeft ons zojuist verteld dat [...], begrijpen wij dat correct?’ komen in het geheel niet voor. Men praat gezellig, en af en toe niet zonder hilariteit, met Endstra mee. Hadden de CIE-rechercheurs op gezette tijden zulke samenvattingen beproefd, dan zou het, denken wij, tot

hen zijn doorgedrongen dat ze weinig echt begrepen hadden van wat Endstra te berde had gebracht.

d. Parafaseren de CIE-rechercheurs met enige regelmaat wat Endstra beweerd heeft, opdat duidelijk wordt of zij Endstra wel goed begrepen hebben?

Parafrases van wat Endstra zegt komen regelmatig voor, maar deze parafrases laboreren aan dezelfde vaagheid als de mededelingen van Endstra zelf.

e. Proberen de CIE-rechercheurs in voorkomende gevallen bij Endstra opwellende emoties te dempen?

In de ons ter beschikking staande transcripties geeft Endstra weinig blijk van heftige emoties. Weliswaar beschrijft hij ernstige misdrijven gericht tegen hemzelf en andere personen en zegt hij dat zijn eigen leven op het spel staat, maar zijn toon blijft meestentijds nogal laconiek. Het meest emotioneel geladen is zijn opmerking dat hij al die zaken niet normaal vindt, met welke mededelingen zijn gesprekspartners van harte instemmen. Er is voor zijn gesprekspartners dan ook geen noodzaak om zijn emoties te dempen. Een overweging hierbij is dat Endstra op nogal wat plaatsen aanwijzingen geeft voor zijn eigen betrokkenheid bij illegale praktijken. Dan zou doorvragen tot emotie hebben kunnen leiden, maar zijn gesprekspartners vragen dan niet door, terwijl het toch duidelijk is dat Endstra --volgens zijn eigen beschrijving-- steeds weer meewerkt aan witwasoperaties, bijvoorbeeld door middel van vastgoedtransacties, en zich een aantal keren bereid heeft getoond voor kennelijk illegale transacties geld voor te schieten. Dat zou hij vrijwillig en belangeloos gedaan hebben, maar dat lijkt niet erg waarschijnlijk. Waarschijnlijker is dat hij zulke diensten onder druk verleende, of ten eigen bate aan afpersing meewerkte. In dat laatste geval kan men zich voorstellen dat zijn emoties niet al te hoog oplopen.

f. Confronteren de CIE-rechercheurs Endstra waar nodig met het feit dat zijn mededelingen strijdig zijn met eerdere uitspraken of uit andere bron verkregen informatie?

Wij weten niet over welke informatie uit andere bronnen de CIE-rechercheurs konden beschikken en of zij Endstra op grond daarvan met eventuele strijdigheden konden confronteren. Het is wel opvallend dat zijn gespreksgenoten in een aantal gevallen hoogst onwaarschijnlijke mededelingen onweersproken laten. Zo vertelt hij tijdens het eerste gesprek dat hij Holleeder voor het eerst ontmoette bij een feestje ter ere van Van Hout's vrijlating. Bij die gelegenheid of kort daarna vertelde Holleeder hem dat hij spijt had van de Heineken-ontvoering en graag een bedrag van twee miljoen gulden wilde terugbetalen. Waarop Endstra vrijwillig en om niet zou hebben aangeboden om dit bedrag aan Holleeder uit te lenen. Op p. 13 van het tweede gesprek komt Endstra op deze kwestie terug:

W: Ik zweer jullie op het leven van mijn kinderen en op mijn eigen leven dat ik gewoon dacht dat het een hele fijne goeie vent was. Ik bedoel dat verhaal met dat terugbetalen aan Heineken dat heb ik echt niet verzonnen.

Bij zoveel edelmoedigheid van zowel Holleeder als Endstra past toch enige scepsis. Daar gaven de CIE-rechercheurs echter geen blijk van, bijvoorbeeld door Endstra te vragen hoe hij zich zozeer had kunnen vergissen in iemand die naar hij toch wist verantwoordelijk was geweest voor een hard uitgevoerde kidnapping plus afpersing. En ook niet of het in Endstra's wereld gebruikelijk was om zomaar twee miljoen uit te lenen, alleen maar omdat iemand zo'n fijne goeie vent leek. Endstra zou op zulke confronterende vragen waarschijnlijk ontwijkend geantwoord hebben, maar het belang van zo'n kritische benadering zou toch zijn geweest dat Endstra van meet af aan duidelijk was gemaakt dat zijn gespreksgenoten niet van plan waren alles maar voor zoete koek slikken.

Die boodschap heeft Endstra niet gekregen getuige de volgende passage op p. 14, waarbij wij aantekenen dat de hallen waarvan sprake is volgens Endstra gefinancierd waren met geld dat verkregen was met de ontvoering van Heineken, waarover Holleeder gezegd zou hebben, zo zagen wij daarnet, dat hij spijt had:

W: En eh ... Die Willem kwam toen naar me toe. Hij zegt: "Ja, ik word opgelicht. Ik zou die hallen krijgen. Hebben ze me beloofd. En ik heb zolang in de gevangenis gezeten en ik ben nou eerlijk en nou willen ze me dat afpakken." Heb ik gezegd: nou, wat gemeen. Toen heb ik die hallen gekocht.

J: Ja, ja.

W: En dat is mijn eerste contact geweest. Toen heb ik die hallen gekocht. Die zaten in een B.V. Ik weet niet eens of jullie dat weten. Maar goed, in ieder geval ik zeg dat gewoon eerlijk. En die heb ik dus onlangs gewoon moeten afgeven, zeg maar. En ze willen Mieremet doodschieten en dan willen ze dus zijn hallen afpakken.

Endstra, die bij zijn eerste ontmoeting naar zijn zeggen bereid was om Holleeder twee miljoen te lenen om Heineken terug te betalen, bleek naar zijn zeggen vervolgens ook bereid om twee gokhallen voor Holleeder te kopen voor een bedrag van tien miljoen, omdat die eerlijke man zo gemeen was behandeld door zijn medeplichtigen. *Ja ja*, is wat zijn gesprekspartner daarop te zeggen heeft.

Ons lijkt dat wat veel om zonder verdere toelichting te geloven. Enig teken van scepsis zou op zijn plaats zijn geweest, denken wij, en wat nadere vragen. Hoe ging dat precies met die gokhallen? Kocht Endstra die voor zichzelf of voor Holleeder? Wat was dat voor B.V.? Wie zaten daarin? Wie kreeg de opbrengst van die gokhallen? Staan die hallen nog steeds op naam van Endstra, en zo niet, hoe is dat gegaan?

Dit zijn vragen die nodig zijn voor een goed begrip van wat Endstra vertelt, al hoeft men weinig hoop te koesteren dat Endstra ze ook helder beantwoord zou hebben. Wanneer deze kwestie later opnieuw ter sprake komt –op de bladzijden 94 tot 98 en 122 tot 123— levert dat niet meer duidelijkheid op. Maar dat soort vragen zou, indien gesteld, vooral het signaal gegeven hebben dat hij zijn gesprekspartners niet zomaar wat op de mouw kon spelden. Uit zijn latere mededelingen volgt onmiskenbaar de suggestie dat Endstra die gokhallen niet uit medelijden met Holleeder heeft gekocht en ook dan wordt hij niet gemaand een acceptabel antwoord te

geven. Endstra wil zijn aandeel in die transactie kennelijk versluieren en zijn gesprekspartners voorkomen dat niet met kritische vragen. En dat is niet de enige keer tijdens de gesprekken dat de CIE-rechercheurs nalaten Endstra te confronteren met voor de hand liggende bedenkingen.

g. Waken de CIE-rechercheurs ervoor dat Endstra het gesprek niet misbruikt voor eigen doelen?

Het tegendeel blijkt het geval. Endstra is geen belangeloze gesprekspartner: Holleeder moet voor zeer lange tijd achter de tralies opdat die hem niet langer kan bedreigen en afpersen. Een ander denkbaar motief voor zijn bereidheid met de CIE te praten is dat Endstra nog investeringen beheert die met geld van Holleeder zijn gedaan en die aan Endstra zouden kunnen toevallen wanneer Holleeder buiten spel zou zijn gezet. En mogelijk zijn er ook nog andere motieven te bedenken.

Dat Endstra zo zijn eigen oogmerken had, kan zijn gesprekspartners toch niet geheel ontgaan zijn; hij zegt het meermalen met zoveel woorden. Endstra's oogmerk om Holleeder langdurig te laten opsluiten bergt het risico in zich dat hij zich te buiten zal gaan aan verzinsels of in ieder geval overdrijvingen, die zijn doel zouden kunnen dienen. Het zou in de rede gelegen hebben als de CIE-rechercheurs hem dat uitdrukkelijk zouden hebben ontraden, maar daarvan geen spoor. Veeleer heerst er een sfeer waarin hij wordt aangemoedigd om zoveel mogelijk beschuldigingen te uiten.

h. Wordt bij spontane mededelingen en gerichte vragen steeds naar redenen van wetenschap gevraagd?

Zelden vragen de CIE-rechercheurs Endstra naar de redenen van zijn wetenschap en ook op eigen initiatief biedt hij daarover weinig aan. Wat weet hij uit eigen ervaring/waarneming, wat heeft hij gehoord en van wie, wat is enkel een herhaling van wat er in het milieu rondzingt en in de kranten heeft gestaan? Voor zover Endstra iets zegt over de herkomst van zijn kennis, blijkt het nogal eens te gaan om zaken die hij naar zijn zeggen uit de mond van Holleeder heeft vernomen. Daarbij moeten wij echter twee dingen bedenken, namelijk dat wij in die gevallen Endstra op zijn woord moeten geloven, en dat wij, voor zover wij dat al doen, moeten aannemen dat Holleeder tegen Endstra altijd de waarheid sprak. Dat laatste hoeft niet altijd het geval geweest te zijn: Holleeder had er mogelijk belang bij Endstra te intimideren met zijn meedogenloosheid.

Over de ervaringen van Wijsmuller weet hij omdat die naar zijn zeggen bij hem werkte. Hij heeft kennelijk ook inzage gehad in een dossier over Wijsmuller (p. 223-225). In andere gevallen geeft hij er blijk van dat hij niet erg goed op de hoogte is. Zo kan hij soms niet op namen komen, die de CIE-rechercheurs dan behulpzaam voor hem invullen. Maar het belangrijkste probleem blijft toch dat wij niet weten of wij Endstra kunnen geloven ook als hij de bronnen van zijn beweerde kennis noemt. De achterbankgesprekken bevatten niet een feitelijke beschrijving van het Amsterdamse criminele milieu en de personen die daarin actief zijn, maar een beschrijving van 'the world according to Endstra'. Die beschrijving behoeft toetsing aan hardere gegevens, maar daarvoor bevatten de gesprekken weinig aanknopingspunten.

i. Worden vragen en mededelingen waarin informatie door de CIE-rechercheurs wordt weggegeven, zoveel mogelijk vermeden en in ieder geval pas aan het einde van de gesprekken gesteld?

De 13 achterbankgesprekken moeten in hun onderling verband worden gezien, omdat informatie die op enig moment aan Endstra wordt overgedragen in latere gesprekken weer kan opduiken wanneer een onderwerp (door Endstra) opnieuw ter sprake wordt gebracht. Dat komt nogal eens voor. Zo wordt de kwestie van de gokhallen besproken op de bladzijden 94 tot 98, en op bladzijden 122 en 213. De geschiedenis van Wijsmuller op de bladzijden 86 tot 90 en opnieuw op de bladzijden 221 en 222. Om tactische redenen zou zo nodig van de CIE afkomstige informatie pas de laatste keer dat zo'n onderwerp ter sprake komt verschaft moeten worden, maar het probleem is natuurlijk dat zij niet kunnen voorzien wanneer Endstra een onderwerp voor het laatst te berde brengt. Dus is het zaak dat de CIE-rechercheurs eigen informatie in ieder geval zo lang mogelijk achterhouden. Maar zelfs dat gebeurt niet. Deels doordat de verhoorders op dit punt weinig discipline betrachten, maar vooral omdat zij het aan Endstra overlaten te bepalen wat de agenda van de gesprekken is. In het bijzonder op dit punt wreekt zich het ontbreken een duidelijk verhoorplan: de regel dat informatie alleen goed gedoseerd en aan het eind wordt weggegeven staat of valt met een tevoren opgesteld verhoorplan, ook of juist als men voorziet dat meer verhoren zullen plaatsvinden.

Ter illustratie van de mate waarin de CIE-rechercheurs eigen informatie aan Endstra weggeven, verwijzen wij opnieuw naar het tweede gesprek (p. 9-32). Onder de 383 interventies van de CIE-rechercheurs zijn er 15 waarin aan Endstra eigen informatie van de CIE wordt overgedragen die hij mogelijk nog niet had. Wij geven enkele voorbeelden:

J: Heeft ie ook gezegd dat zijn ex-partner binnengebracht is hier, die Meijer?

W: Nee, dat was meer een vriend van Van Hout (p. 10).

W: En hij heeft dus die eh ... accountant in Volendam. Hoe heet ie ook alweer die eh ... zo'n accountant in Volendam hoe heet hij ook alweer.

J: Ja, die ouwe.

W: Die heeft kanker.

J: Guit (p. 13)

J: Is het die knaap die nu met Holleeder loopt?

W: Ja, ja. Loopt ie ook mee. Zo af en toe zie ik hem ermee.

J: Tuna.

W: Ik weet niet hoe hij van zijn achternaam. Ik weet die naam echt niet, maar ik heb zijn foto (p. 18).

W: Ik heb meneer Van de Heuvel ook

J: Bas

W: met?

J: Bas van Hout

W: Bas van Hout dat is iets wat ik dus nou net, die naam heb ik nooit eerder eh ... en ik heb nog geprobeerd die Bas van Hout te waarschuwen. Dat heb ik jullie verteld (p. 23).

W: Zijn kind werd bijna ontvoerd of iets en dat hebben hun opgelost.

J: Dat hebben hun niet opgelost.

W: Nee goed, maar dat zeggen ze dus.

J: Hebben wij opgelost (p. 28).

Sommige van deze interventies kunnen onschuldig zijn. Misschien had Endstra die informatie al, maar dat is niet zeker. Wij benadrukken opnieuw dat deze voorbeelden stammen uit het tweede van de dertien gesprekken. De CIE-rechercheurs laten zich kennelijk door Endstra op sleeptouw nemen en vullen gediensig de gaten in zijn kennis in. Kennis die hij, wanneer hij zo'n onderwerp in een later gesprek opnieuw ter sprake brengt, dan in zijn beweringen kan verwerken, die dan onverdiend aan geloofwaardigheid winnen.

4. Conclusie ten aanzien van de gesprekken met Endstra

Het belangrijkste probleem met de achterbankgesprekken is, dat de regie ervan vrijwel geheel in handen van Endstra is en wordt gelaten. Stuurloos dobberen de CIE-rechercheurs mee naar waar Endstra hen wil leiden. Zij krijgen te horen wat Endstra wil dat zij te horen krijgen. Vragen zij om meer duidelijkheid, dan moeten zij het doen met ontwijkende antwoorden, waar zij zich lijdelijk bij neerleggen.

De achterbankgesprekken zijn geen formele verhoren, waren door de CIE ook niet als zodanig bedoeld. Maar nu Endstra niet meer in staat is –als hij daartoe al bereid geweest zou zijn-- om zijn kennis van het Amsterdamse criminele milieu en de rol van Holleeder daarin in formele getuigenverklaringen om te zetten, is het de vraag of de inhoud van die gesprekken op de een of andere wijze toch aan het bewijs tegen Holleeder kan bijdragen. Het OM denkt van wel en heeft de transcripties ervan aan het dossier toegevoegd. De rechtbank denkt dat ook want citeert in haar vonnis uitvoerig uit de transcripties, zij het niet als zelfstandige bewijsmiddelen, maar als ‘andere geschriften’ die, als in art. 344 lid 1 sub 5 Sv bepaald, ‘alleen (kunnen) gelden in verband met den inhoud van andere bewijsmiddelen’, als aanvullend bewijs derhalve.

Het is om die reden dat wij de achterbankgesprekken, hun inhoud en de wijze waarop zij gevoerd zijn, hebben getoetst aan de criteria die in de strafrechtpraktijk gelden voor getuigenverhoren. Het resultaat, zoals hiervoor gegeven, doet ons concluderen dat die gesprekken op praktisch geen enkel punt aan die criteria voldoen, daar zelfs niet bij in de buurt komen. De inhoud ervan geeft ons slechts zicht op de wijze waarop Endstra hoopte zich van Holleeder te kunnen ontdoen. Aan het feit dat Endstra zo zijn eigen doelen had, konden de CIE-rechercheurs weinig doen, maar zij lieten na hem duidelijk te maken dat ook zijn doel het beste gediend zou kunnen worden door scrupuleus de waarheid te spreken en hem daar op gezette tijden aan te herinneren. Dat gebeurde niet. Zijn gesprekspartners lieten zich door Endstra gewillig leiden waarheen die maar wilde. Zo kon het gebeuren dat hij zijn eigen rol kon minimaliseren en die van Holleeder

maximaliseren. Daar ging het Endstra bij de achterbankgesprekken om en de CIE-rechercheurs lieten het gebeuren. Het probleem is niet dat hij in al die gesprekken weinig verklaart, maar dat het door de wijze van aanpak –of het gebrek daaraan—van de CIE-rechercheurs onduidelijk blijft wat die verklaringen waard zijn.

Voor zover als de achterbankgesprekken de recherche niettemin op sporen voor verder onderzoek hebben gezet, hebben zij wellicht toch een doel gediend, zij het dat wij daarvoor weinig aanknopingspunten hebben kunnen ontdekken. Als bron van aanvullend bewijs schijnen zij ons, anders dan de rechtbank dacht, vrijwel waardeloos. Of er in het dossier voorts bruikbaar bewijs tegen Holleeder is, kunnen wij niet beoordelen, maar als de achterbankgesprekken een onmisbaar onderdeel van het bewijs moeten vormen, dan zien wij op psychologische gronden ernstige problemen.

DEEL II: OVER GETUIGE VAN DER BIJL

1. Inleiding

In het proces tegen Willem Holleeder heeft de rechtbank onder meer gebruik gemaakt van verklaringen die zijn afgelegd door Thomas van der Bijl, die naar eigen zeggen diensten verleende aan Cor van Hout, de ex-compagnon van Holleeder bij de ontvoering van Heineken. Van der Bijl is een aantal malen verhoord door de Nationale Recherche over de wijze waarop Holleeder en zijn kring opereert. De inhoud van zijn verklaringen is vastgelegd in processen-verbaal.

Gewoonlijk bevat een proces-verbaal van verhoor geen letterlijke weergave van wat er is gevraagd en geantwoord, maar een samenvatting van wat de getuige gezegd heeft, meestal in de bewoordingen van de verbalisanten. Wanneer van een getuigenverhoor een geluids- of videoregistratie is vervaardigd, is het mogelijk te controleren of en in hoeverre het verhoor en het proces-verbaal ervan met elkaar corresponderen. Dat is sinds kort mogelijk voor de verhoren van Van der Bijl.

In het dossier van de rechtbank bevonden zich de processen-verbaal van de door medewerkers van de Nationale Recherche afgenomen verhoren van Van der Bijl. Zij maken deel uit van het bewijs in het vonnis waarmee de rechtbank Holleeder op 21 december 2007 veroordeelde voor afpersing. Pas in februari 2009 kwamen de uitgewerkte transcripties van deze verhoren beschikbaar. Toen konden wij constateren dat de processen-verbaal van die verhoren een in menig opzicht onvolkomen weergave vormen van de verklaringen van Van der Bijl.

2. Het verhoor van 14 maart 2005¹

Dat een proces-verbaal van een verhoor niet alles bevat wat er tijdens een verhoor door een getuige gezegd is, is welhaast onvermijdelijk, maar men moet er toch op kunnen rekenen dat het een heldere en volledige weergave bevat van de strekking van wat de getuige heeft verklaard en, overeenkomstig art. 287 Sv, van zijn redenen van wetenschap.

Een vergelijking van de twee versies van het verhoor, de transcriptie en het proces-verbaal, illustreert hoezeer in een samenvattend proces-verbaal belangrijke onderdelen van het verhoor versluierd, veranderd of zelfs geheel weggelaten kunnen worden. De bedoeling van onze analyse is niet om in algemene zin te argumenteren dat processen-verbaal van verhoren eigenlijk niet gemaakt zouden moeten worden. Daarvoor is die werkwijze te veel ingeburgerd. Maar zij houdt wel een aanmerkelijk risico in wanneer, zoals niet ongebruikelijk is, de getuige niet meer in persoon ter zitting verschijnt of, zoals het geval is met Van der Bijl, niet meer kan verschijnen en hem door de rechter geen nadere vragen gesteld kunnen worden. Dan is de rechter geheel overgeleverd aan het proces-verbaal: wat daar niet in staat, bestaat niet; wat daarin onduidelijk is, blijft onduidelijk, wat daarin misleidend is, misleidt de rechter.

---

¹ Omdat de transcriptie van het verhoor van Van der Bijl van 26 januari 2005 ons pas geruime tijd later bereikte dan dat van het verhoor op 24 maart, bespreken wij beide verhoren in omgekeerde volgorde.

Processen-verbaal worden niet zonder meer met een neutraal oogmerk opgemaakt. Weliswaar valt niet uit te sluiten dat de recherche voor een verdachte ontlastende informatie in een proces-verbaal relateert, maar in de meeste gevallen worden getuigen toch verhoord omdat men verwacht dat zij aan de veroordeling van een verdachte zullen kunnen bijdragen. Zo ook in het geval van getuige Van der Bijl. Wanneer een getuige zich op eigen initiatief bij de politie of het OM meldt, zoals bij Thomas van der Bijl het geval was, dient men erop verdacht te zijn dat zo'n getuige een eigen belang heeft bij het afleggen van een voor de verdachte belastende verklaring. Bij het opmaken door de recherche van een proces-verbaal van de verklaring van zo'n getuige moet men ermee rekenen dat zowel de getuige als, wellicht ongewild, de verbalisant even hetzelfde doel voor ogen hebben: belastende informatie voor de verdachte erin vastleggen. Het kan dan gebeuren dat sporen van eventuele onwaarachtigheid van de getuige voor de rechter onzichtbaar blijven, een probleem dat niet meer te remediëren is wanneer zo'n getuige niet meer in persoon ter zitting *kan* verschijnen.

Selectie

De op 17 februari 2009 vervaardigde transcriptie van de geluidsoptname van het verhoor van 14 maart 2005 van Thomas van der Bijl beslaat 87 bladzijden. Het op 15 maart 2005 opgemaakte proces-verbaal van dit verhoor beslaat zes bladzijden. Dit betekent dat ongeveer 7% van wat er is gezegd in het proces-verbaal terecht gekomen is, maar die constatering doet er geen recht aan dat de formuleringen in het proces-verbaal zakelijker en daarom korter kunnen uitvallen. Maar het betekent in ieder geval wel dat nuanceringen en aarzelingen van de getuige er niet meer zichtbaar in zijn en, problematischer nog, dat de aan de getuige gestelde vragen er meestal niet in voorkomen. Toch rechtvaardigt het feit dat in het proces-verbaal letterlijke citaten uit de transcriptie voorkomen het vermoeden dat het proces-verbaal aan de hand van de geluidsregistratie gemaakt is. Het proces-verbaal vormt *een selectie* van wat er in de geluidsregistratie te horen is. Op welke grond is die selectie gemaakt? De inhoud van het proces-verbaal kan geen representatieve selectie genoemd worden van wat er blijkens de transcriptie tijdens het verhoor gezegd is. Met andere woorden, er is nogal wat weggelaten. Hier volgt een samenvatting van Van der Bijl's globale verhaal, voor de waarheidsgetrouwheid waarvan wij niet instaan.

Van der Bijl werkt aanvankelijk als timmerman voor Van Hout en Holleeder. Omstreeks de ontvoering van Heineken raakt hij betrokken bij de criminele activiteiten van de groep ontvoerders. Die vluchten in zijn auto naar Parijs. Ook is hij het die geldt dat de ontvoerders in een homopark in Parijs begraven hebben, opgraaft en inwisselt bij het GWK. Terwijl de vier ontvoerders hun gevangenisstraf uitdienden, werkte Van der Bijl voor Rob Grifhorst, bijgenaamd de bouwvakker, een relatie van de ontvoerders, die ook betrokken was bij het witwassen van illegaal verkregen gelden.

Toen de vier Heineken-ontvoerders in 1994, zegt Van der Bijl², vrijkwamen, gingen Van Hout en Holleeder onder meer in de hasjhandel, waarbij Van der Bijl behulpzaam was. In die tijd ging er wat mis met een drugscontainer van collega-criminelen Mieremet en Klepper. Die

² Van der Bijl's jaartallen kloppen niet. De Heineken ontvoerders kwamen vrij in 1992. De veroordeling van Van der Bijl en Van Hout was in 1998.

beschuldigen Van Hout en Holleeder van diefstal en legden hen een boete van 1 miljoen gulden op. Van Hout weigerde te betalen, waarop Mieremet een (niet geslaagde) aanslag op Van Hout organiseerde. Holleeder betaalde wel, tot woede van Van Hout. Niet lang daarna liep Holleeder over naar Mieremet en Klepper. Tussen Van Hout en Holleeder is het daarna nooit meer goed gekomen. Tussen 1995 en 1997 heeft Van der Bijl tegelijk met Van Hout in de gevangenis gezeten en daarna heeft hij Van Hout laten weten niet langer te willen meedoen. Holleeder en Van Hout zouden ondanks de verwijdering tussen hen toch nog samen betrokken zijn geweest bij de liquidatie van Klepper.³ Op last van Holleeder werd volgens Van der Bijl in die tijd een (mislukte) aanslag gepleegd op Mieremet. Holleeder stond op een afstandje toe te kijken.⁴ Nadien hebben Van Hout en Holleeder elkaar nog wel eens gesproken, maar van samenwerking was geen sprake meer. Na de liquidatie van Van Hout heeft Holleeder zich via een stroman meester gemaakt van bordelen in Alkmaar.

De transcriptie van het verhoor laat zien dat uit dit relaas een groot aantal elementen is weggelaten. Soms gaat het om stukken tekst van vele bladzijden, soms om een enkel niet onbelangrijk woord of zinnetje. De volgende grote delen zijn weggelaten:

Wat officier van justitie Teeven kwam doen.

Op blz. 6 van de transcriptie kan men lezen dat OvJ Teeven zich op zeker moment bij de verhoorders voegt. Het proces-verbaal van dit verhoor vermeldt dat ook, maar niet wat hij kwam doen. Hij kwam blijkens de transcriptie uitleggen dat Van der Bijl alleen met de nationale recherche moest praten en niet met de CID te Haarlem of de CIE te Amsterdam, want die zijn niet te vertrouwen. Holleeder heeft namelijk ergens een informant bij justitie. De veiligheid van Van der Bijl kan niet worden gegarandeerd als hij met verschillende instanties praat. Aldus Teeven. Het vreemde aan deze interventie is, dat het kennelijk aan Van der Bijl is om te beslissen met welke justitiële instanties hij contact heeft. Teeven is kennelijk niet in staat die instanties te coördineren. Er is blijkbaar rivaliteit tussen de verschillende politieafdelingen, die allemaal op Holleeder azen en elkaar de eer niet gunnen. De officier heeft geen zeggenschap over CIE/CID en wil zijn positie versterken door Van der Bijl daar weg te houden. Bovendien is er het vermoeden dat er bij de politie gelekt wordt. Door exclusief met deze verhoorders te praten wordt Van der Bijl's veiligheid echter niet gewaarborgd, want Teeven weet niet waar het lek zit, als het er is. Het zou net zo goed in Teevens eigen organisatie kunnen zitten. Hij zegt (p. 9, T staat voor Teeven):

T: [...]Ik kan me voorstellen dat u er een beetje in zit daar kan ik alleen maar van zeggen dat als u alleen met deze heren spreekt dan kunnen we in ieder geval zeggen het ligt alleen bij de Nationale Recherche en ligt niet op het hoofdbureau dat ligt niet in Haarlem. Ik zeg niet dat het in Haarlem lekt, ik zeg wel dat het in Amsterdam op het hoofdbureau af en toe lekt, dat zeg ik wel (blz. 9).

³ In 2000.

⁴ In 2002; Mieremet overleefde deze aanslag maar werd in 2005 in Thailand geliquideerd.

In zekere zin wordt Van der Bijl hier tot pion gemaakt in de zoektocht naar de lekkende politiefunctaris. Als zijn gesprek met de Nationale Recherche uitlekt zal duidelijk worden dat het lek daar gezocht moet worden. Of Van der Bijls liquidatie in 2006 daarover uitsluitsel geeft, valt echter niet vast te stellen. Maar zowel de competentiestrijd in de rechercheorganisatie als het risico dat Van der Bijl daardoor loopt, zijn goede motieven om in het proces-verbaal de aard van de interventie van Teeven te verzwijgen. In ieder geval verdwijnt een belangwekkend deel van de informatie, namelijk dat het landelijke parket niet alleen gericht is op het onderzoek naar Holleeder, maar ook graag de eer voor zichzelf wil opeisen.

Holleeder is niet vanaf het begin de leider waarvoor men hem inmiddels houdt.

Volgens Van der Bijl was het Cor van Hout (Flip), die binnen het duo Van Hout-Holleeder de bedenker en initiatiefnemer was. Holleeder was de uitvoerende knecht (p.4-45; A staat voor Van der Bijl):

V: Ik kan me wel indenken dat die dat die euh ...

A: Als je Flip kent he, kijk hij ken het niet. Hij moet iemand hebben die het voor hem regelde en dat deed Willem altijd weet je. Want hij stuurde Willem eigenlijk overal op af. Flip was eigenlijk de man, de baas.

V: Maar hebben hun vroeger al ... zijn er verantwoordelijk ... voor die tijd al voor bepaalde dingen?

A: Nee.

V: Niet zijnde, kijk misschien is liquidatie is wel heel groot.

A: Nee maar.

V: Want was Willem vroeger wel betrokken bij andere dingen?

A: Nee, want Willem was een schijterd. Die scheet altijd in zijn broek.

V: Oke, dat hij wel mensen kon benaderen om bijvoorbeeld iemand een waarschuwing te geven of voor zijn knieën te schieten of wat dan ook. Ik kan me zo indenken dat ... dat ...

A: Nee nee nee. Dat kan niet, dat was later mogelijk ... Sinds die eigenlijk uit, kijk Flip had altijd iemand nodig. Flip kon altijd iemand sturen en Willem kon die altijd sturen en hij schold hem altijd uit en (onverstaanbaar).

De strekking van deze passage, namelijk dat Van Hout de bedenker was en Holleeder de uitvoerder, komt in het proces-verbaal niet voor. Wellicht strookte Van der Bijls weergave van de verhoudingen tussen Van Hout en Holleeder, die Holleeder in een ondergeschikte positie plaatst, niet met de bij justitie levende gedachte dat Holleeder het brein was achter afpersingen en liquidaties.

Andere in het proces-verbaal ontbrekende passages.

Passages van meerdere bladzijden die zijn weggelaten, hebben betrekking op een verscheidenheid van onderwerpen.

- Op blz. 15-18 van de transcriptie vertelt Van der Bijl dat Van Hout beschikte over een lijst van ‘cipiers’ die aan het milieu hand- en spandiensten konden leveren. Ook heeft men type en kenteken van alle burgerauto’s waarvan de politie gebruik maakt weten te achterhalen. Voorts komt de connectie van het milieu met Peter R. de Vries ter sprake, die kennelijk iets heeft met Sonja Holleeder, al is onverstaaanbaar wat dan wel de precieze aard van die connecties is. En ook in deze passage benadrukt Teeven nog eens dat Van der Bijl vooral niet met andere instanties moet spreken.
- Op blz. 46-56 van de transcriptie gaat het over de aanslagen op Mieremet en Klepper, die door Van Hout en Holleeder samen beraamd zouden zijn. En vervolgens over een aanslag op Van Hout, die door Mieremet beraamd zou zijn en waarbij ook een Joegoslaaf betrokken was wiens naam Van der Bijl niet te binnen wil schieten. De relevantie van dit deel van het verhoor is, dunkt ons, dat aanslagen op Mieremet, Klepper en Van Hout, en daarmee wellicht ook andere aanslagen, niet eenvoudigweg geheel op het conto van Holleeder geschreven kunnen worden. Het zou daarom niet zonder belang geweest zijn om van de strekking van deze passage melding te maken in het proces-verbaal.
- Op blz. 57-61 van de transcriptie vindt men lange monologen van de verbalisanten, waarin zij veel informatie weggeven over verhoren van Kees Houtman. Die zou betrokken zijn bij een witwasoperatie met behulp van de aankoop van vastgoed. Van der Bijl zegt daarover dat de sleutel daarvoor waarschijnlijk bij advocaat Moszkowicz ligt, maar daarin is de recherche niet erg geïnteresseerd. Zien zij er tegenop om de advocaat aan te pakken? Het belang van deze passage is, dunkt ons, dat hij toont dat de verhoorders daar veel informatie hebben prijsgegeven. Dat is niet alleen ongepast in een verhoor, maar ook riskant, omdat zij niet weten of Van der Bijl niet een dubbelrol vervult. Hij is immers nog steeds actief in de drugshandel en Houtman is niet lang na dit verhoor geliquideerd.
- Op blz. 68-72 gaat het onder meer over het feit dat de politie open en bloot bij Houtman en Van der Bijl binnenloopt om hen te verhoren. Het argument daarvoor is, dat de recherche geen tijd heeft om die bezoeken te versluieren. Maar Van der Bijl waarschuwt dat het leven van Houtman en dat van hemzelf daardoor in gevaar komen. Dat Van der Bijl zich tijdens dit verhoor daarover beklagt heeft, staat niet in het proces-verbaal. De geschiedenis heeft hem op dat punt gelijk gegeven.
- Op blz. 74-81 gaat het deels over Van der Bijls eigen criminele activiteiten, en over het feit dat Holleeder door het zich toe-eigenen van Van Houts erfenis ook Van der Bijl ernstig heeft benadeeld. Dat is niet onbelangrijk omdat het Van der Bijl een motief geeft om Holleeder vals te beschuldigen. Het proces-verbaal rept er niet over. De verhoorders maken Van der Bijl duidelijk dat zijn eigen delicten voor het moment niet van belang zijn (p. 80):

A: [...] Kijk, ik voel me tegenover Kees⁵ schuldig, maar ik wil niet dat Kees wat gebeurt. Begrijp je?

V: Nee, dat begrijp ik.

A: Kijk euhh ... natuurlijk heb hij in het verleden dingen gehad. En is hij nou bezig in de softdrugs te kloten. (onverstaanbaar) dat heb ik ook.

V: Nee, maar daar gaat het allemaal niet om.

A: Daar gaat het niet om. Het gaat om dat hij afgeperst is met pistolen.

- Op blz. 85 gaat het over de greep die Holleeder op mogelijke informanten heeft:

V: [...] Hij heeft zo 'n schrikbewind. En dan wijs jij wat dingen voor ons aan. En dat is super!. Dat is echt super! En dan komen we bij diegenen dan ... dan kom je niet door die ijslaag heen, weet je wel, van die gasten. Ze zijn zo bang. Ze willen gewoon niet ...

A: Nee, op een gegeven moment moet (onverstaanbaar). Moet je (onverstaanbaar). Moet je zeggen, ja we houden ons zelf buiten schot.

V: Ja, maar ja, we hebben hem al voorzichtig geprobeerd ...

V: Nou, we hebben wel uitgelegd dat er verschillende manieren van dingen vertellen zijn. Dat je, dat je het gewoon kan vertellen, maar dat er ook manieren zijn waardoor zeg maar ... dat het niet in een dossier komt ... Weet je wel?

A: Ja.

Van belang in deze passage is niet wat Van der Bijl zegt, maar zijn verhoorders. Zij beloven hem met zoveel woorden dat stukken van het verhoor mogelijk niet in het proces-verbaal terecht zullen komen en dat is ook precies wat er gebeurt. De verkorte weergave van de inhoud van een verhoor in het proces-verbaal is kennelijk niet alleen een kwestie van efficiency, maar kan ook een strategisch doel dienen. Dat doel wordt door de toegepaste selectie aan het oog van de rechter onttrokken.

Parafrases

Het samenvattende proces-verbaal is geschreven in de vraag-en-antwoord stijl. Dat suggereert dat de geselecteerde passages letterlijk zijn weergegeven. Maar daarvan is geen sprake. De vragen zoals die in het proces-verbaal zijn opgenomen, komen doorgaans niet in de transcriptie voor, zijn door de verbalisanten zelf verzonnen en als zodanig misleidend.

Niet alleen zijn vele bladzijden van de transcriptie weggelaten, wel geselecteerde gedeelten worden in parafrase weergegeven. Waar dat toe leidt blijkt bijvoorbeeld uit een passage waarin Van der Bijl vertelt dat Cor van Hout ('Flip') informatie over afpersingen door Holleeder ('de Neus') aan de politie wilde doorspelen. Volgens het verhaal had Holleeder de samenwerking met Van Hout verbroken en was hij overgestapt naar de groep van John Mieremet (p. 24-25 van de transcriptie, A is nog steeds Van der Bijl):

---

⁵ Kees Houtman

V: Ja, kan je nagaan hoe dat om kan slaan he? In dat milieu.

T: Ja dat was 98 of zo he?

A: Ja 95⁶.

T: Ja toen ze begonnen waren.

A: Toen ze ja ... in die tijd is hij overgestapt naar euhh Mieremet en euhh ...

V: En dat Flip dat vertelde dat was 2 weken ..

V: Drie weken ...

V: Vier weken geleden.

A: Hij had Frans Meijer gebeld, hij zegt ik ga euhh Willempie in de gevangenis zetten voor hele lange tijd. Hij wist, Flippie wist zeker dat hij aan het afpersen was, dat hij Willem Endstra had afgeperst. Flip (onverstaanbaar). Dat wist die (onverstaanbaar). Frans gaat dat niet zeggen. Frans weet ook niet dat ik met jullie praat hoor.

V: Nee

A: Absoluut niet.

V: (onverstaanbaar)

A: Dat wist die. Had die Peter gebeld en Peter zou meewerken.

In het proces-verbaal komt deze passage als volgt terecht (p. 3):

A: Flip (Cor van Hout) haatte die Neus ook. Vier weken voor zijn dood heeft Cor Frans Meijer gebeld en gezegd dat hij Willem in de gevangenis ging zetten voor een hele lange tijd. Flippie wist zeker dat Holleeder aan het afpersen was. Flip wist dat hij Endstra had afgeperst. Frans gaat dat niet zeggen tegen jullie. Hij weet ook niet dat ik met jullie praat. Flip had Peter (de Vries) gebeld en die zou meewerken.

De parafrasering lijkt onschuldig, maar tijdens het verhoor zegt van der Bijl dat Holleeder in 1995 is overgestapt. Daarna heeft hij het over Van Hout die Meijer opbelt, zonder daar een datum bij te noemen. De verbalisanten maken daar in onderlinge samenspraak ‘vier weken geleden’ van. De overgang van 1995 naar 2005 tijdens het verhoor is tamelijk onbegrijpelijk, maar in het proces-verbaal is dat weggepoetst. De overstap van Holleeder in 1995 wordt tijdloos beschreven als: ‘Flip haatte die Neus ook.’ Vervolgens wordt de datering ‘vier weken geleden’ in de mond van Van der Bijl gelegd, terwijl die in werkelijkheid geen enkele tijdsaanduiding heeft gegeven. Het proces-verbaal brengt zo een structuur aan die er eerst niet was.

In het volgende fragment gaat het over de rol van Van der Bijl in de criminele organisatie. In de transcriptie staat dat er als volgt (p. 30):

V: Nou dan gaan ze in de gevangenis, dan komen ze vrij, draai jij dan al mee of draai jij niet echt mee in de groep qua criminele handelingen?

A: Nee nee dat deed ik niet. Nee, niet om mijn eigen schoon te praten. Ik ben altijd degene ik werd altijd achter de hand gehouden, ik moest dingen bewaren, verstoppen, bewaren. Centen bewaren van Cor altijd. Dat stop ik weg.

---

⁶ Van der Bijl is niet goed in jaartallen.

V: Maar was je ... Was je ook betrokken bij het stashen⁷ van hash bijvoorbeeld?

A: Ik heb ja ... Ik heb 2 of 3 keer gestashed ja (praten door elkaar).

V: Nee maar heb je ... Waren dat grote partijen die ze per keer binnentrokken?

A: Nee het was niet zoveel. Zeven achthonderd kilo.

In het proces-verbaal wordt deze passage als volgt vermeld (p. 3):

A: Ik draaide niet echt in de groep mee. Ik werd door Cor altijd achter de hand gehouden. Ik moest vaak geld en andere goederen bewaren.

Deze parafrase versluiert Van der Bijls eigen criminele activiteiten. De term 'andere goederen' gebruikte hij niet; hij had het over hasj en dat zijn illegale goederen.

In ons derde voorbeeld gaat het over de manier waarop Holleeder geld witwaste door anderen met zijn geld zaken te laten doen. Wij geven eerst wat er in de transcriptie staat (p. 57):

V: Want de ... Zeg maar de pandjes, de spullen in Spanje die waren al bij bouwvakker⁸. Heeft hij daar nog wat mee gedaan dan?

A: Nou het ging ... Er ging het gerucht dat die bouwvakker wel een beetje onderhandelde. Die zogenaamd Alkmaar gekocht heb, die Bertus Hassink. Maar het is gewoon Willem is het hè? Die heb het natuurlijk via een omweg door een 'witte' man laten kopen.

V: Bertus Hassink?

A: Ja, Hassink ja, uit Alkmaar.

V: Die heeft het gekocht allemaal?

A: Ja, voor hem zelf. Op papier hebben ze dat later weer ...

V: Is het nog steeds zo?

A: Ja, ik weet het niet.

V: Dat weet je niet. Nee, maar goed ...

A: ... (onverstaanbaar) ... die Roel Tangenberg he.

V: Die weet dat wel.

A: Ja, die weet dat wel.

In het proces-verbaal heet het (p. 5):

A: Na de dood van Flip heeft een man genaamd Bert Hassink Alkmaar gekocht. Maar eigenlijk is het van Willem. Roel Tangenberg weet overal van.

In de transcriptie heeft Van der Bijl het over een vermoeden. Als de recherche het precies wil weten, moeten ze het maar aan Tangenberg vragen. In het proces-verbaal doet Van der Bijl daarover een stellige uitspraak.

---

⁷ opslaan

⁸ Rob Grifhorst

3. Het verhoor van 26 januari 2005

Selectie

De transcriptie van het verhoor op 26 januari 2005 beslaat 100 bladzijden. In het proces-verbaal is dit gereduceerd tot 21 bladzijden. Deze reductie is op twee manieren bewerkstelligd: door het gesprokene te comprimeren, maar ook door delen weg te laten. Vergelijking leert dat de inhoud van ongeveer 62 bladzijden geheel is weggelaten. De resterende 38 bladzijden zijn in het proces-verbaal dus tot ongeveer 50% van de oorspronkelijke omvang gecomprimeerd. In veel gevallen zijn de weggelaten delen klein. Soms gaat het maar om een enkele zin of zelfs maar een enkel woord. Maar er zijn ook omvangrijke passages weggelaten. Daarvan geven wij een aantal voorbeelden.

- Op blz. 12-13 wil Van der Bijl geen namen noemen. De verbalisanten leggen uit dat zij namen nodig hebben om zaken te verifiëren. Van der Bijl geeft daar niet aan toe. Op blz. 55 komt dat opnieuw ter sprake, maar dan blijkt dat van der Bijl zulke namen mogelijk niet kent.
- Op blz. 16 komt officier van justitie Teeven binnen. Hij begint een gezellig gesprekje met Van der Bijl, dat niet in het proces-verbaal terecht komt. Zonder dat het proces-verbaal daarvan melding maakt, blijkt op de bladzijden 16 tot 70 dat het Teeven is die een groot deel van de vragen stelt, en niet de verbalisanten. Die constatering is van belang omdat Teeven niet de voor getuigenverhoren gebruikelijke systematiek volgt, zoals beschreven in de Handleiding. Hij lijkt geen enkele systematiek te volgen. Dat zou een tevoren vastgesteld verhoorplan van de verhoorders doorkruisen, als dat er geweest was, maar daarvan blijkt niets in de transcriptie. De quasi-gezellige toon waarop af en toe over koetjes en kalfjes wordt gesproken vindt men in de in het proces-verbaal weggelaten bladzijden 18, 20, 43-44.

Wij sommen wat zaken op, die ons voor de waardering van dit verhoor als bewijsmiddel van belang schijnen, maar die niet in het proces-verbaal terecht gekomen zijn:

- Op blz. 19 komt aan de orde dat advocaat Moszkowicz ook in de tang van Holleeder zit, net zoals de advocaten Astrid Holleeder (zie ook blz. 25) en Kraal (blz. 21).
- Op blz. 42 tot 44 vindt men een lange discussie waaruit blijkt dat Van der Bijl zelf diep in het criminele circuit zit. Hij fungeerde als wapenbeheerder van de hele groep. Zijn kennis heeft hij onmiskenbaar uit de eerste hand, maar tegelijkertijd heeft hij daardoor ook een motief om er niet de gehele waarheid over te vertellen.
- Op blz. 50 en 51 geeft Teeven nogal wat informatie prijs over hoe hij met de onderwereld onderhandelt. Daarbij blijkt dat advocaat Moszkowicz dienst doet als een verlengstuk van Holleeder.

- Ook zegt Teeven daar toe dat het OM niets bekend zal maken over het gesprek met Van der Bijl. Maar als dat het geval is, dan zou er geen sprake zijn van een getuigenverhoor, maar van een gesprek met een informant met als doel het verkrijgen van achtergrondinformatie waarop verder gerechercheerd kan worden. Het is Teeven kennelijk niet meer duidelijk in wat voor bijeenkomst hij terechtgekomen is, terwijl hij voor dit verhoor wel zelf opdracht heeft gegeven of er tenminste de verantwoordelijkheid voor draagt..

De toezegging van Teeven dat het gesprek (verhoor?) geheim zal blijven, door hem herhaald op blz. 68, komt wel in het proces-verbaal terecht (F staat voor (Fred) Teeven , T voor (Thomas) van der Bijl, en V voor verbalisant):

F: Wij willen nog even doorpraten met u, maar ik zeg wel we gaan er vertrouwelijk mee om het gesprek. Maar als we die Willem ooit willen pakken voor wat ie gedaan heeft, dan zullen er toch mensen moeten gaan praten.

Teeven lijkt hier te denken dat hij een gesprek heeft met Van der Bijl, dat later wellicht gevolgd zal worden door een verhoor, waarvan de inhoud als bewijsmiddel zal kunnen dienen. De nog steeds aanwezige medewerkers van de Nationale Recherche, die hij bij binnenkomst het heft grotendeels uit handen neemt, denken daar kennelijk anders over, want zij maken van wat Teeven voor een gesprek hield proces-verbaal, dat als bewijsmiddel kan dienen.

Teeven herhaalt zijn toezegging op blz. 69: *‘We houden het vertrouwelijk’* en de verbalisanten bevestigen dat op blz. 97-98: *V: [...] wat wij altijd doen gaan daarna met z'n tweeën zitten en gaan we gewoon ... (onverstaanbaar) ... een soort samenvatting maken wat we besproken hebben. En dat gaat bij ons de kluis in. Fred de kluis in. En dat gaan wij wel gebruiken in die zin dat als jij zegt zoals je tegen ons heb gezegd van Peter moet eh ... boerderijen kopen heeft te maken met het pandje in de Scheldestraat daar proberen wij wat mee te doen. Zodat we daar aanknopingspunten vinden zodat we er wat mee kunnen doen.*

Ook de verbalisanten is niet duidelijk wat nu precies de aard is van het contact dat zij op 26 januari 2005 met Van der Bijl hebben. Is het een gesprek met een informant of zijn zij een getuige aan het verhoren? Het is kennelijk iets daar tussenin: een gesprek waarvan iets als een proces-verbaal zal worden opgemaakt, dat vervolgens in de kluis verdwijnt en daar later als een echt proces-verbaal weer uit tevoorschijn zal kunnen komen.

- Op blz. 53 legt Van der Bijl uit dat hij zelf in de softdrugs handel zit.
- Op blz. 55 blijkt dat Van der Bijl geen namen kan of wil noemen van moordenaars. Het aantal van zeven liquidaties op last van Holleeder kent Van der Bijl slechts van horen zeggen, en niet omdat hij daarover uit de eerste hand informatie bezit.

- Op blz. 56 tot 59 vraagt Teeven zich af waarom niemand uit het milieu tegen Holleeder wil getuigen. Daarbij lijkt hij te suggereren dat iemand Holleeder toch zou moeten liquideren. Wij kunnen moeilijk geloven dat Teeven dat als een aanmoediging of zelfs als een suggestie bedoelde, maar de tekst is voor verschillende interpretaties vatbaar. De verhoorders geven geen tegengas als Van der Bijl suggereert dat Holleeder inderdaad maar beter geliquideerd kan worden. Wij citeren de desbetreffende verbazingwekkende passage uit de transcriptie (p. 57):

F: Die mensen moeten toch een beetje denken Godverdomme nu wordt hij uit het leven geschoten.

T: Ja, maar hij nog steeds ... meneer Teeven geld ... (onverstaanbaar).

F: Ja, dat begrijp ik ook wel, maar er moet ooit een keer iemand zeggen ja, nou is het mooi geweest.

T: Ja, en dat gaat ook wel gebeuren.

F: En dan kun je hem zelf een lampje uitblazen maar je kunt ook zeggen goh hij moet maar eens twintig jaar opknappen.

T: Nou ik heb veel liever dat die doodgeschoten wordt.

V: Ja zeker. Wordt er bij jullie met de oude club nooit als je mensen tegen komt eens geopperd van misschien moeten we maar eens (onverstaanbaar praten door elkaar).
- Op blz. 63 tot 67 gaat het over de moord op Cor van Hout. De verbalisanten geven daar veel informatie prijs over de toedracht, die Van der Bijl ogenschijnlijk niet kende. Daar geeft Van der Bijl eigenlijk geen bruikbare informatie voor terug, maar hij zegt wel dat Holleeder inzage in dossiers heeft gehad. Dat zou volgens Van der Bijl gebeurd zijn via een lek bij de politie, maar hij kan of wil niet zeggen wie dat is. Men is het erover eens dat liquidaties niet moeten gebeuren waar vrouw en kinderen bij zijn. De toon wordt daar wat vreemd, omdat men opnieuw lijkt te suggereren dat een liquidatie in principe wel moet kunnen. De normen van Van der Bijl worden door zijn verhoorders –waren het zijn gesprekspartners?– gedeeld.

*V: [...]*Kijk naar Plieger, die rijdt met zijn kind erbij en wordt gewoon met een mitrailleur uit de auto geschoten.

T: ... (onverstaanbaar) ... ik vind dat wel erg altijd.

V: Dat is toch niet normaal man?

T: Ik vind ook niet dat dat mag.

V: Waar je kind bij is of met je vrouw naast je.

T: Nee vind ik ook niet .. Zo zit

V: Dat is toch niet normaal.

T: Zoals ze die Gijs van Dam ook hebben vermoord ... (onverstaanbaar).

V: Ja, die was al kreupel.

T: Natuurlijk was het een euhh, hij zal zijn straf wel gehad hebben, maar eh dat doe je niet. Dat is geen normen en waarden meer.
- Op blz. 78 -79 wordt besproken dat het zo moeilijk is om iets tegen Holleeder te bewijzen. Alle informatie die de politie krijgt wordt

gelekt, en Holleeder heeft het kennelijk zo ingericht dat hem juridisch niets te verwijten valt.

- Op blz. 85-87 gaat het over een aanbod van Van der Bijl om de politie mee te laten luisteren via zijn telefoon. Maar eerst moet worden uitgezocht of dat juridisch wel kan, of het resultaat als bewijs gebruikt zal kunnen worden. Het onderwerp komt ook ter sprake op blz. 94-95. Ook hier weer de verwarring over de vraag of men nu bezig is met een informatief gesprek of met een formeel verhoor.
- Op blz. 87-89 gaat het om een manier om Houtman en Petersen⁹ te laten praten. Uit deze en dergelijke passages blijkt opnieuw dat men kennelijk doende is met een gesprek, hetgeen de vraag oproept hoe het kon gebeuren dat de inhoud ervan werd opgewaardeerd tot een voor bewijs bruikbaar proces-verbaal van een getuigenverhoor.
- Op blz. 91 - 92 wordt goed doorgevraagd over de constructie rond de panden in de Scheldestraat. Maar Van der Bijl blijkt er het fijne niet van te weten. Zijn ondervragers moeten zelf maar achterhalen welke makelaar daarbij betrokken was.
- Op blz. 93 - 94 gaat het over de moord op Cor van Hout. Die zit Van der Bijl erg hoog. Het is een steeds terugkerend thema. Van der Bijl heeft geen enkel hard bewijs dat Holleeder achter die moord zat, maar het verschaft hem wel een motief voor wraak op Holleeder.

Al deze zaken kan men in de transcriptie lezen, maar komen niet of zeer onvolledig voor in het proces-verbaal. Niemand van de op 26 januari 2005 aanwezigen had helder voor ogen waarmee men bezig was. In het proces-verbaal is dat probleem verdwenen: dat oogt als een volgens de regel der kunst, onder het waakzame ook van de officier van justitie afgenomen verhoor.

Parafrases

Ook dit samenvattende proces-verbaal is geschreven in de vraag-en-antwoord stijl. Maar de vragen (en ook de antwoorden) zijn zelden letterlijk opgenomen.

Op blz. 22 van de transcriptie wordt de vraag gesteld:

V: Ja de Roompotstraat. Maar kijk. Maar je gaf net al aan, waarom we niet veel in details wilden we, omdat we dan via een heel andere weg op datzelfde verhaal komen. Dan hebben we jouw verhaal niet meer nodig dan hebben we in principe het verhaal van Peter ook niet eens nodig. Dan komen we gewoon op andere manieren dan kunnen we alvast voorleggen ... Dan heeft hij ook als het ware een soort van

---

⁹ Beiden zijn inmiddels geliquideerd.

alibi. Waarmee hij kan zeggen van: jongens, ik kon niet anders dan dat vertellen, want het lag al op tafel, snap je wat ik bedoel?

Dat wordt in het proces-verbaal:

Wij willen wat meer details weten van Peter zodat we daar op een andere manier op kunnen komen.

Het komt veelvuldig voor dat afzonderlijke antwoorden van Van der Bijl bijeen zijn gevoegd, voorafgegaan door een vraag die in werkelijkheid nooit is gesteld. Bijvoorbeeld op blz. 14 van het proces-verbaal wordt gevraagd: ‘Bij welke zaak is Willem nog meer betrokken?’ Daarna volgt een antwoord van 8 regels. In werkelijkheid blijkt uit de transcriptie (p. 34) dat er toen vijf vragen werden gesteld.

Hoewel dergelijke stroomlijningen op zichzelf wel begrijpelijk zijn en meestal ook niet opzettelijk misleidend, ontstaat er toch een onjuiste indruk van zakelijkheid en doelgerichtheid door. Dit geldt zowel de vragen als de antwoorden. Wat hiermee wordt bereikt is dat wat in werkelijkheid een voortkabbelend gesprek was, de indruk maakt van een goed georganiseerd verhoor.

Op enkele plaatsen ontstaat door de parafrasering een verkeerde indruk. Zie de volgende passages uit de transcriptie (p. 4):

T: [...] Kijk ik wil maar een ding, dat Willem Holleeder, die heeft mensen vermoord, dat heb ik horen zeggen van andere mensen die het tegen mij vertelden. Ik weet dat hij Flip vermoord heb.

Dat wordt in het proces-verbaal (p. 2):

T: [...] Ik weet dat hij er 6 vermoord heeft.

Het aantal ‘zes’ is binnengesmokkeld, terwijl het feit dat Van der Bijl uitdrukkelijk zegt dat hij zijn kennis op dit punt uit de tweede hand heeft, is weggelaten.

Een ander voorbeeld waarin de transcriptie (p. 12) en het proces-verbaal moeilijk te rijmen zijn:

V: Maar wat wij proberen te doen, is we moeten bepaalde dingen checken.

T: Ja.

V: Dus we moeten af en toe doorvragen. Hoe weet jij dat Peter Petersen dus tot zijn strot toe in de, afgeperst wordt. Heb je dat van Kees Houtman gehoord?

T: Ja, van Kees.

V: Heb je dat ook nog van anderen gehoord?

T: Ja, ook van anderen.

V: Ja? Ken je daar mensen van noemen of niet?

T: Moet ik die noemen?

Dat wordt in het proces-verbaal (p. 7):

V: We moeten zaken kunnen verifiëren, dus we moeten af en toe doorvragen. Hoe weet jij dat Peter Petersen afgepest wordt?

T: Dat heb ik van Kees Houtman gehoord en anderen.

Informatie door zijn ondervragers aangereikt wordt in de mond van Van der Bijl gelegd. En bovendien wordt weggelaten dat Van der Bijl de namen van anderen niet kan of wil noemen.

Wij bezien een ander geval. Eerst de transcriptie (p. 14):

V: Maar dat doe je toch niet tegen Cor en Willem? Dat zijn toch twee hele groten. Tegen die kun je toch niet zeggen: jullie moeten gewoon even een miljoentje betalen?

In het proces-verbaal wordt dat (p. 8):

V: Maar dat doe je toch niet tegen Cor en Willem?

De suggestie van de ondervragers is dat Van Hout en Holleeder de grote bazen waren, die je onmogelijk kon sommeren om een groot bedrag te betalen. Maar dat Van Hout en Holleeder zo machtig waren dat zij niet tegengesproken konden worden, heeft Van der Bijl niet gezegd. En dat hoefde (op dat moment) ook niet zo te zijn. Zie in dat verband de volgende passage uit het proces-verbaal (p. 9):

T: [...] Hij heeft toen de hele avond in mijn café gezeten en riep de hele tijd dat hij een pistool bij zich had.

Maar volgens de transcriptie (p. 17) had Holleeder geroepen dat het Van der Bijl was die een pistool bij zich had.

Tot zover onze analyse van dit verhoor of wat het dan ook was. Het moet, denken wij, de rechter niet moeilijk vallen om veel meer voorbeelden te vinden waarbij de processen-verbaal en de onderliggende transcripties niet sporen, mits hij de tijd en moeite neemt om beide te vergelijken.

Er is echter nog een extra kwestie die ons opvalt als wij de transcripties van de met Van der Bijl gevoerde gesprekken vergelijken met de transcripties van de met Endstra gevoerde achterbankgesprekken. Bij Van der Bijl praat iedereen ordelijker en daardoor begrijpelijker dan bij Endstra. Dat roept de vraag op of de transcriptie van de verhoren van/gesprekken met Van der Bijl wel echt verbatim zijn. Of zijn zij door de maker van die transcripties taalkundig gefatsoeneerd? Wij weten het antwoord niet, want de geluidsopnamen zelf zijn ons niet ter beschikking gesteld.

4. Conclusies ten aanzien van de verhoren van Van der Bijl

Toen de rechtbank in Haarlem Holleeder veroordeelde, kon zij beschikken over processen-verbaal van getuigenverhoren van Van der Bijl die onmiskenbaar voor Holleeder belastende mededelingen bevatten. De rechtbank gebruikte delen daarvan dan ook als bewijs. De rechtbank kon toen niet beschikken over de geluidsopnamen en/of transcripties van de verhoren, waarop de processen-verbaal waren gebaseerd. Die zijn immers pas in 2009 beschikbaar gekomen.

In de twee voorgaande paragrafen hebben wij twee van die processen-verbaal vergeleken met de onderliggende transcripties van de

desbetreffende verhoren. Onze conclusie luidt dat die processen-verbaal een zeer onvolledig en daardoor misleidend beeld verschaffen van wat er tijdens die verhoren aan de orde is geweest. Het is onnodig om in detail de analyse te herhalen zoals die ten aanzien van de Endstra achterbankgesprekken is weergegeven in Deel I, paragraaf 3. Het zal uit de drie voorgaande paragrafen duidelijk zijn geworden, dat het resultaat niet anders zou uitvallen dan bij de gesprekken met Endstra. De transcripties bevatten geen aanwijzingen dat de verhoorders zich veel gelegen hebben laten liggen aan de richtlijnen voor getuigenverhoren, zoals die door docenten van de Politieacademie zijn geformuleerd in de *Handleiding voor verhoor*. Het was meer in het bijzonder officier van justitie Teeven die met die richtlijnen onbekend leek. Hij leek zich er zelfs niet van bewust dat het om formele verhoren ging.

Bewijstechnisch is er niets tegen om, zoals de rechtbank deed, (delen van) verhoren voor bewijs te gebruiken. Maar wie voor waar wil aannemen wat er in die processen-verbaal zo helder staat, zou er goed aan doen om, alvorens daartoe te besluiten, van de geluidsopnamen of in ieder geval van de transcripties daarvan kennis te nemen.

In de vorm van de processen-verbaal lijken de verhoren van Van der Bijl superieur aan wat de achterbankgesprekken met Endstra hebben opgeleverd. In de vorm van de transcripties van de onderliggende verhoren onderscheiden zij zich echter nauwelijks van de achterbankgesprekken.

DEEL III: DE 17 VRAGEN

Naast de vraag om te onderzoeken welke aspecten van de uitspraken van Endstra en Van der Bijl van belang zijn bij de beoordeling van de betrouwbaarheid van hun uitspraken, zoals wij in het voorgaande geprobeerd hebben te doen, hebben de raadslieden van de verdachten Holleeder en Kaatee ons 17 vragen voorgelegd. In dit deel van onze rapportage proberen wij deze vragen voor zover mogelijk te beantwoorden. Daarbij merken wij op dat een deel van die vragen al in het voorgaande is beantwoord.

Vooreerst merken wij op dat sommige van die vragen niet binnen onze specifieke deskundigheid vallen. Zij betreffen eerder *common sense*-inzichten, die de meeste mensen voor vanzelfsprekend houden en die daarom zelden of nooit wetenschappelijk zijn onderzocht. In sommige gevallen zou wetenschappelijk onderzoek naar zulke *common sense*-kwesties eerder versluitend werken, omdat het *common sense*-inzichten een schijn van wetenschappelijkheid zou verschaffen. Zulke vragen kunnen beter door een advocaat en de rechter worden beantwoord.

Vraag 15 beantwoorden wij niet omdat de strekking van die vraag identiek is aan die van de vragen 7 en 8. De toepassing op de bij vraag 15 genoemde voorbeelden valt, naar ons oordeel, binnen de expertise van een advocaat. Vraag 17 gaat over wat er verder nog van belang zou kunnen zijn om op te merken; wij achten die vraag voldoende beantwoord in de Delen I en II.

1. Kan een persoon gedurende een lange periode weloverwogen een stelling poneren en verdedigen bij de politie en tegenover zijn naaste omgeving, die in de kern onjuist is? Zo ja: zijn hier (in de vakliteratuur) voorbeelden van bekend en beantwoorden dergelijke personen aan een bepaald profiel? Zo ja: is aan te geven hoe dat profiel er uit ziet, c.q. over welke karakterologische eigenschappen een persoon die tot een dergelijke strategie in staat is beschikt?

Deze vraag bevindt zich in het domein van de *common sense*. Iedereen kent de vele anekdotische en historische gevallen van personen die zich in strijd met de werkelijkheid een partieel of zelfs totaal vals verleden hebben aangemeten en daarin persisteren: Naundorff, de Tichborne Claimant, Eibert Meester, Dr. Schadee, Charles Schwietert, René Diekstra, Schwerte-Schneider, Benjamin Wilkomirski, Jolanda van Baak. Zulke personen kenmerken zich doorgaans door twee aspecten: een duidelijk belang bij het initiëren en volhouden van de valse pretentie, en een zekere mate van pathologie die nodig is om op een dergelijke wijze te proberen de eigen situatie te verbeteren. Maar het gaat niet om een pathologie die op een andere, onafhankelijke wijze kan worden vastgesteld dan door de toetsing van de valse pretenties. Karl Wilhelm Naundorff werd als afwijkend beoordeeld omdat hij beweerde de verloren Louis XVII te zijn, en niet omdat er op andere gronden een persoonlijkheidsstoornis was vastgesteld. De DSM-IV, de officiële catalogus van psychiatrische aandoeningen, kent ook geen ziektebeeld dat als enige wordt gekenmerkt door de symptomatiek van een valselijk aangemeten verleden.

Er is dus niet een bepaald profiel dat op grond van een psychologisch of psychiatrisch onderzoek kan worden vastgesteld, los van de valse pretentie. De valsheid van zulke pretenties wordt uitsluitend vastgesteld op grond van (historische) recherche. Bewust of onbewust gepretendeerde valse levensgeschiedenissen komen bijvoorbeeld voor bij stoornissen in Cluster A (zoals de schizotypische persoonlijkheidsstoornis) en Cluster B (de antisociale persoonlijkheidsstoornis, narcistische persoonlijkheidsstoornis), maar ook bij waanaandoeningen.

Meer in het algemeen moet worden gezegd dat het poneren en verdedigen van onjuiste stellingen in beperkte mate bij iedereen voorkomt. Vrijwel iedere volwassene is bedreven in liegen, juist omdat wij dat regelmatig doen. Spionnen, verzetsstrijders, of personen die na een oorlogsverleden een nieuwe identiteit aannemen, maken dankbaar gebruik van deze vaardigheid. Naarmate een leugen langer wordt volhouden, neemt het risico van door de mand vallen toe. Het vergt een zekere intelligentie om ingewikkelde leugens langdurig vol te houden. Dat lange volhouden houdt vooral verband met het doel dat men ermee wil bereiken of het probleem dat men ermee denkt op te lossen. De meeste doelen zijn voor een ieder inzichtelijk: geldelijk gewin, het ontlopen van verantwoordelijkheid en straf, het verwerven van bekendheid en roem. Zijn zulke doelen geheel oninvoelbaar, dan spreekt men wel van *pseudologia fantastica*, maar die diagnose komt in de DSM-IV niet voor. Jolanda van Baak (van de Eper incestaffaire) was zo iemand.

2. Is onderzoek gedaan naar motieven om (weloverwogen) een (serie) onjuiste verklaring(en) af te leggen? Zo ja, welke motieven zijn in dit verband bekend?

Deze vraag is op grond van *common sense* te beantwoorden. Mensen liegen omdat zij verwachten er voordeel mee te behalen, hun verantwoordelijkheid te ontlopen, of om de lieve vrede te bewaren. Zie voorts het antwoord bij vraag 1.

3. Is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant of de betrokkene weet dat zijn uitspraken worden vastgelegd (op papier of door middel van beeld- of geluidsband) en derhalve op enig moment door anderen dan de gespreksdeelnemers gekend kunnen worden, of juist in de veronderstelling verkeert dat zijn uitlatingen slechts in het geheugen van de gesprekspartner(s) worden opgeslagen? Zo ja: kunt u die relevantie duiden?

Deze vraag verwijst naar de omstandigheid dat een leugenaar zich realiseert dat hij al dan niet met zijn leugens kan worden geconfronteerd. Het is een gegeven van *common sense* dat deze omstandigheid van belang is. Sommige voorschriften voor het strafrechtelijk onderzoek stelen op dit inzicht. Het feit dat een verdachte niet onder ede gehoord kan worden, lijkt in te houden dat een verdachte mag liegen en wij begrijpen zijn motief maar al te goed. Maar de cautie die ter terechtzitting en bij politieverhoren aan een verdachte gegeven dient te worden, houdt ook in dat leugens van een verdachte tegen

hem gebruikt kunnen worden, in het uiterste geval zelfs als ‘kennelijk leugenachtige verklaringen’.

Ook de richtlijn dat aan een verdachte gemeld dient te worden dat een verhoor wordt geregistreerd, heeft onder meer tot doel de verdachte te waarschuwen tegen het spreken van onwaarheid. De regel (uit de Handleiding) dat verdachten en getuigen tijdens het verhoor geconfronteerd dienen te worden met onwaarschijnlijkheden, inconsistenties en strijdige informatie uit andere bron (zie Deel I, paragraaf 2) dient eveneens dit doel. Aangenomen mag worden dat een verhoorsituatie waarin een getuige of verdachte weet dat er registratie plaatsvindt, dit de waarheidsgetrouwheid van diens verklaring bevordert. En omgekeerd, de wetenschap van niet-registreren maakt het vertellen van onwaarheden gemakkelijker: je kunt bij betrapting volhouden dat je de leugen helemaal niet verteld hebt en dat er sprake moet zijn van een misverstand. Zie over de vraag of Endstra zich bewust waren van de registratie van de gesprekken/verhoren: Deel I, de paragrafen 3,

4. In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant dat de betrokkene spontaan verklaart? Hoe kan spontaniteit in dit verband worden vastgesteld, kan spontaniteit worden “gespeeld” en is een kennelijk spontane verklaring juist daarom betrouwbaar?

De betekenis van spontaniteit is gedefinieerd door de afwezigheid van suggestie die uitgaat van een gesloten vraag, waarop het antwoord niet-spontaan kan zijn. Een spontane verklaring is een reactie op een open vraag. Maar zelfs wanneer er een open vraag is gesteld, is het heel goed mogelijk dat de verhoorde een van te voren bedacht verhaal vertelt, zodat de verklaring in die zin niet als spontaan kan worden beschouwd.

Daarbij moet worden bedacht dat getuigen/verdachten zelden geheel onverwacht worden gehoord. Doorgaans weten zij dat zij verhoord zullen gaan worden en waarover. Zij kunnen zich dan, in gedachten of zelfs met hulp van anderen, prepareren en vervolgens hun voorbereiding verdoezelen door het antwoord niettemin spontaan te laten klinken met behulp van aarzelingen, irrelevante bijzonderheden, kleine tussentijdse verbeteringen; de meeste (volwassen) mensen hebben zulke kunstgrepen onder de knie.

Het stellen van geheel onverwachte vragen waarop men zich niet heeft kunnen prepareren is mogelijk, maar kan niet worden vastgesteld aan de hand van het open of gesloten karakter van de vraag. Het gaat dan om de alertheid en het anticipatievermogen van de verhoorde, die samenhangen met zijn of haar intelligentie. Er bestaat geen wetenschappelijke methode om aan de hand van een transcriptie vast te stellen of een verhoorde een vraag al dan niet verwachtte, en dus ook niet of de verhoorde al dan niet spontaan heeft geantwoord. De enige operationaliseerbare betekenis van ‘spontaan antwoorden’ is aan hand van het gebruik van open en gesloten vragen. Spontane antwoorden in die zin zijn betrouwbaarder dan niet-spontane antwoorden omdat zij in ieder geval niet zijn beïnvloed door suggestie van de verhoorder. In de paragrafen 2 en 3 van Deel I is het gebruik van open en gesloten vragen nader besproken.

5. In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant dat de betrokkene authentiek verklaart? Hoe kan authenticiteit in dit verband worden vastgesteld, kan authenticiteit worden “gespeeld” en is een kennelijk authentieke verklaring juist daarom betrouwbaar?

Authenticiteit is in het kader van onze discipline geen gedefinieerd begrip. Het gaat eerder om een indruk die een verklaring maakt bij degene die er kennis van neemt, maar die indruk wordt te zeer bepaald door de kennisnemer dan dat daaruit een eigenschap van de verklaring kan worden afgeleid. Goede acteurs zijn bekwaam om bij uitstek niet authentieke mededelingen authentiek te laten klinken. De term ‘authenticiteit’ hoort meer bij de fenomenologie dan bij een empirische wetenschap. Of, om het ruw uit te drukken: wanneer een rechter een gelogen verklaring voor authentiek houdt, zegt dat meer over de rechter dan over de verklaring.

6. In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant dat de betrokkene verifieerbare details verstrekt? Op welke wijze pleegt de mate van gedetailleerdheid te worden vastgesteld en is een kennelijk gedetailleerde (en geverifieerde) verklaring juist daarom betrouwbaar?

Het is een *common sense*-gegeven dat verifieerbare details van doorslaggevend belang zijn voor de geloofwaardigheid van verklaringen. Maar het behoort evenzeer tot het *common sense*-inzicht dat leugenaars dit ook weten, en er dus voor zorgen dat leugens zijn verpakt in controleerbare waarheden. In dit verband is een publicatie van belang van Loftus *et al.* (1996), waarin wordt gedemonstreerd dat handige leugenaars inderdaad deze strategie volgen.¹⁰ Logischerwijze hoeft een positief uitgevallen verificatie niet noodzakelijkerwijs te leiden tot een groter vertrouwen. Een toename van vertrouwen is alleen gerechtvaardigd wanneer het gaat om ‘intieme’ kennis, kennis die een buitenstaander niet kan bezitten of verzinnen. Maar aan de andere kant brengt de relatie tussen intieme kennis en betrouwbaarheid wel mee dat ieder gegeven dat op intieme kennis zou kunnen wijzen, nauwkeurig gecontroleerd dient te worden.

Verificatie van details is natuurlijk ook noodzakelijk omdat een mislukte verificatie wel degelijk zeer informatief is. Deze toont immers de onbetrouwbaarheid van de verklaring direct aan.

Het is derhalve om drie redenen problematisch wanneer verifieerbare details in een verklaring niet worden nagetrokken. Ten eerste omdat daardoor de mogelijkheid wordt gemist vast te stellen dat de verhoorde over intieme kennis beschikt. Ten tweede omdat daardoor niet wordt ontdekt dat de verhoorde aantoonbaar onwaarheid spreekt; op logische gronden moet deze tweede reden als belangrijker worden gezien dan de eerste reden. Ten derde omdat zonder nader onderzoek een leugenachtige bewering gelardeerd met correcte beweringen een zeer overtuigende indruk kan maken, waaruit

---

¹⁰ E.F. Loftus, J.A. Coan & J.E. Pickrell, Manufacturing false memories using bits of reality. In: L.M. Reder (ed.), *Implicit Memory and Metacognition*. Mahwah, N.J.: Erlbaum, 1996, 195-220.

de rechter ten onrechte de conclusie zou kunnen trekken dat de verklaring betrouwbaar is.

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat het openbaar ministerie de logisch onontkoombare taak heeft om details in de uitspraken van Endstra en Van der Bijl waar maar mogelijk te controleren, en om de resultaten daarvan te rapporteren. Het doet in dat verband vreemd aan dat de advocaat-generaal op 30 januari 2009 heeft verklaard niet bereid te zijn alle resultaten van het verificatieonderzoek over te leggen.

7. In hoeverre is het relevant voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) specifieke, niet te verifiëren details of onderdelen van een verklaring dat andere details of onderdelen daarvan wel juist blijken te zijn?

Zoals al betoogd bij Vraag 6 zal een slimme leugenaar zijn leugens altijd larderen met details die wel kloppen. Logisch gesproken valt dan niet uit te sluiten dat sommige delen van een verklaring juist zijn en andere niet. Veel hangt dus af van wat die andere details behelzen. Wanneer het gaat om gemakkelijk te verzinnen details, dan is hun aanwezigheid niet van belang. Gaat het gaat daarentegen om ‘intieme kennis’, dan geldt wat onder Vraag 6 al is gezegd.

Anderzijds geldt een veel belangrijker regel: wanneer eenmaal met zekerheid is vastgesteld dat een of meer onderdelen van een verklaring gelogen zijn, moet men ervan uit gaan dat in principe ook andere onderdelen of de gehele verklaring gelogen kunnen zijn. De verhoorde heeft kennelijk getuige eenmaal op een kennelijke leugen, dan kun je alleen nog strikt geverifieerde details van zijn verklaring veilig geloven. Voor de opsporing vormt die regel wel een groot probleem. In veel gevallen wordt het belang van een verklaring juist gedefinieerd door de afwezigheid van andere, verifiërende of falsificerende, informatie: dat is immers de reden waarom men ernaar vraagt.

Als voorbeeld wijzen wij op wat al in Deel I, paragraaf 3 is geconstateerd. Endstra zegt meer dan eens dat hem zelf niets strafbaars te verwijten valt, m.a.w. hij zou in zijn eigen zaken goudeerlijk zijn. Wij weten dat dit een leugen is en weten bovendien maar al te goed wat zijn motief daarvoor is. Bijgevolg hebben wij bij alle niet geverifieerde onderdelen van zijn verklaringen een ernstig beslisprobleem. De ernst is gelegen in het feit dat zijn uitspraken zonder onafhankelijke verificatie niet bruikbaar zijn, maar de beschikbaarheid van voldoende verificatie zou zijn uitspraken als bewijsmiddel juist overbodig maken, waardoor het aan ons voorgelegde probleem van tafel zou zijn.

8. In hoeverre is het relevant voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) specifieke, niet te verifiëren details of onderdelen van een verklaring dat specifieke, wel te verifiëren details of onderdelen aantoonbaar onjuist zijn? Is het daarbij nog van belang of degene die verklaart er van uit gaat dat zijn onwaarheid niet aan het licht kan komen?

Het eerste lid van de vraag is al beantwoord onder Vraag 7. Het tweede lid brengt ons terug bij Vraag 3: wanneer de verklarende persoon ervan uitgaat dat onwaarheden niet aan het licht zullen komen, wordt daardoor de drempel voor het spreken van onwaarheid verlaagd. Wanneer uit een falsificatie blijkt dat de verklarende persoon die drempel inderdaad al eens heeft overschreden, blijkt daaruit eens te meer de noodzaak om verklaringen uitsluitend te aanvaarden wanneer ze op andere gronden geverifieerd zijn.

9. In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant dat de betrokkene met (kritische) vragen wordt geconfronteerd en weet of beseft dat zijn uitlatingen (kritisch) worden onderzocht?

Het theoretische antwoord op deze vraag is behandeld in Deel I, paragraaf 2, dat handelt over de formele eisen waaraan een verhoor dient te voldoen. Uit Deel I, paragraaf 3, en Deel II, de paragrafen 2 en 3 blijkt dat de bedoelde kritische vragen zelden aan Endstra en Van der Bijl zijn gesteld.

10. In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant dat deze wordt afgelegd in een formele verhoorsituatie binnen een strafvorderlijk kader (tegenover een opsporingsambtenaar of een rechter) dan wel buiten een formeel kader in een gesprek (met opsporingsambtenaren)? Zijn in dat verband minimeisen te formuleren?

Het antwoord op deze vraag is uitvoerig besproken in Deel I, paragraaf 2, dat handelt over de formele eisen waaraan een verhoor moet voldoen. Wij willen waarschuwen tegen het gemak waarmee in de vraag de rechter en de opsporingsambtenaar in één adem worden genoemd. Wordt een getuige of verdachte door de rechter zelf verhoord, dan is gegarandeerd dat de rechter kennis heeft van alle relevante aspecten van de verhoorsituatie en beschikt over alle verbale en non-verbale informatie die de verhoorde verschaft. Bij een verhoor door een opsporingsambtenaar, waarvan de inhoud de rechter door middel van een samenvattend proces-verbaal bereikt, wordt zeer veel van deze informatie niet aan hem doorgegeven. Dat geldt ook tot op zekere hoogte in het geval waarin een transcriptie van het verhoor is vervaardigd, zelfs wanneer daarvan een auditieve of audiovisuele registratie beschikbaar is. Dezelfde overweging geldt voor verhoren gehouden en gerelateerd door een rechter-commissaris. Op die gronden zou men de eis moeten stellen dat de rechter getuigen en verdachten ook zelf verhoort, maar lang geleden en gedekt door de jurisprudentie is het voor de rechter gewoonte geworden om met minder genoegen te nemen. Elders, bij voorbeeld in Duitsland, beseft men dat dat geen goede gewoonte is. (Zie ook het antwoord op Vraag 12).

Wie als getuige formeel verhoord wordt weet dat van hem verwacht wordt dat hij de waarheid spreekt. Ter terechtzitting moet hij dat zelfs zweren of beloven. Bij een verhoor door de recherche is dat niet het geval, maar ook daar geldt, zowel formeel als bij sociale conventie, dat van een getuige verwacht wordt dat hij de gehele waarheid spreekt en niets dan de waarheid. Echter, onder ede of niet, getuigen willen tijdens verhoren nog wel selectief met de waarheid omgaan en zelfs liegen. Ze daarop betrappen

is lang niet eenvoudig en in veel gevallen onmogelijk, zo blijkt uit nogal wat onderzoek.¹¹ Er bij betrapting iets aan doen, is ook al niet eenvoudig: liegen onder ede is een opzetsdelict en het is die opzet die moeilijk te bewijzen is.

Ook voor gesprekken gelden sociale conventies, die echter veel liberaler zijn dan die voor verhoren. In het maatschappelijk verkeer tilt men gewoonlijk niet al te zwaar aan selectieve omgang met de waarheid. Het staat mensen vrij om tijdens een gesprek enkel prijs te geven wat zij kwijt willen. Een beetje opscheppen of de eigen rol in een verteld verhaal wat mooier of onschuldiger voorstellen dan hij in werkelijkheid was, geldt niet als een ernstige schending van de sociale conventie. Een leugentje om bestwil wordt zelfs op prijs gesteld. De toehoorder wordt trouwens geacht door zulke leugentjes heen te kijken en er begrip voor te hebben.

Een gesprek met een politiefunctaris neemt een tussenpositie in tussen verhoor en gesprek. Selectief omgaan met de waarheid wordt weliswaar niet op prijs gesteld, maar er staat bij betrapting, afgezien van een reprimande, geen sanctie op: bij een gesprek met een politiefunctaris en zelfs tijdens een formeel verhoor door de recherche kun je geen meened plegen. Daarom begint zo'n gesprek nogal eens met de uitdrukkelijke, maar niet afdwingbare, afspraak dat tijdens zo'n gesprek de waarheid gesproken zal worden.

11. In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring van belang dat betrokkene weet dat zijn toehoorders een duidelijk beeld hebben over de achtergronden, gebeurtenissen en betrokkenheid van diverse personen waarover gesproken wordt? Maakt het daarbij uit of betrokkene weet dat zijn toehoorders er een zeker belang bij hebben dat betrokkene dat beeld bevestigt?

Het eerste lid van de vraag is uitgebreid beantwoord in Deel I, paragraaf 2, dat handelt over de formele eisen waaraan een verhoor moet voldoen. Het antwoord op het tweede lid is complex. Kennis over het beeld dat toehoorders hebben, leidt niet zonder meer tot bevestiging van dat beeld; met name niet wanneer de verhoorde persoon, bijvoorbeeld in verband met het bereiken van zijn eigen doelen, er juist belang bij heeft dit beeld te veranderen. Maar indirect kan het beeld dat ondervragers hebben invloed uitoefenen doordat het als impliciete suggestie doordringt in de formulering van gesloten vragen; of erger, wanneer dit beeld in de vorm van expliciete suggestie aan de verklarende persoon wordt overgedragen. Dat beide vormen van beïnvloeding ook feitelijk hebben plaatsgevonden, is gerapporteerd in Deel I, paragraaf 3 en Deel II de paragrafen 2 en 3.

Van groter belang lijkt het omgekeerde: de invloed van duidelijke onbekendheid met de materie bij de toehoorders. In dat geval kan de informatieverstrekker zich realiseren dat hij vrijuit kan fantaseren of onwaarheid spreken zonder er onmiddellijk op betrapt te worden: onwetende mensen kun je heel wat wijsmaken. Deze factor is vooral van belang omdat hij zeer goed in de gesprekken met Endstra en de verhoren van Van der Bijl kan zijn opgetreden. Hun gesprekspartners vroegen,

¹¹ A. Vrij (2000), *Detecting lies and deceit: The psychology of lying and its implications for professional practice*. Chichester: Wiley.

waarschijnlijk door gebrek aan eigen kennis over de zaak, zelden naar nadere details over beweringen die voor een beter geïnformeerde onwaarschijnlijk of zelfs onmiskenbaar onjuist zouden zijn geweest.

12. Kan worden vastgesteld of, en zo ja: in welke mate, een verklaring wordt “gestuurd” door de gesprekspartner, in die zin dat deze gesprekspartner informatie verstrekt of woorden gebruikt die daarna (bewust of onbewust) door de betrokkene als “eigen” informatie of woordkeuze wordt gepresenteerd? Zo ja: wat is hierover in de wetenschappelijke literatuur bekend?

Kennelijk wordt in deze vraag met ‘verklaring’ bedoeld: de verklaring van de verhoorde persoon; en met ‘gesprekspartner’: de opsporingsambtenaar. Dit is van belang om vast te stellen, omdat in principe de veronderstelde beïnvloeding ook heel goed andersom kan werken: Endstra of Van der Bijl kunnen in de gevoerde gesprekken de verhoorders sturen in een richting die hen goed uitkomt.

De bedoelde beïnvloeding is een klassiek onderwerp in de rechtspsychologie, waarover boeken zijn volgeschreven. De slotconclusie van die omvangrijke literatuur is, dat de formulering van een vraag in grote mate bepalend is voor het antwoord. Dat kan heel zichtbaar gebeuren door het gebruik van gesloten vragen die de informatie bevatten die juist wordt gezocht. Maar ook verborgener door het gebruik van een enkel woord. De vraag: ‘Hebt u vaak hoofdpijn?’ leidt tot meer gerapporteerde hoofdpijn dan de vraag: ‘Hebt u wel eens hoofdpijn?’ Om zulke effecten enigszins te achterhalen is woordelijke kennis van het gesprek of verhoor nodig. Dat is de reden waarom door rechtspsychologen het proces waarbij de letterlijke tekst van een verhoor wordt omgezet in een ambtelijk proces-verbaal met grote argwaan wordt bezien. Het is onze wetenschappelijke overtuiging dat geen rechter genoeg zou moeten nemen met verklaringen van personen die de rechter slechts bereiken via de tussenstap van een proces-verbaal van een opsporingsambtenaar of een rechter-commissaris. In Deel II, paragraaf 2 is gedemonstreerd hoe vertekend een dergelijke tussenstap kan werken.

Over de mate waarin de wijze van ondervragen de door Endstra en Van der Bijl verschaft informatie heeft beïnvloed, is gerapporteerd in Deel I, paragraaf 3 en Deel II, de paragrafen 2 en 3. Wat niet uit de transcripties van die contacten is te halen, is de wijze waarop die gesprekken mogelijk werden beïnvloed door non-verbale signalen, zoals hoofdknikjes, lachen, instemmend gehum of handgebaren. Zulke invloeden kunnen slechts worden vastgesteld door kennisname van de auditieve of liefst audiovisuele registraties van gesprekken en verhoren. Doordat veel getuigen alleen buiten de rechtszaal worden gehoord en rechters geluids- en beeldregistraties, als die er al zijn, meestal niet zelf beluisteren of bekijken en zelfs de transcripties ervan niet zelf lezen, maar genoeg nemen met erop gebaseerde samenvattende processen-verbaal, bereiken zulke signalen de rechter onvoldoende. Met de (jurisprudentiële) uitholling van het ‘onmiddellijkheidsbeginsel’ zoals dat de wetgever oorspronkelijk voor ogen stond, werd de rechter bijna letterlijk slechtziend gemaakt.

13. Kunnen verklaringen van een betrokkene over een derde worden beïnvloed doordat de gesprekspartner die derde negatief beschrijft (met krachttermen, scheldwoorden) en/of stigmatiserende opmerkingen? Zo ja, wat is daarover bekend? Maakt het daarbij verschil of de verhoorders iets van betrokkenen gedaan willen krijgen?

Wij nemen aan dat hier wordt bedoeld op negatieve kwalificaties die de verhoorders tegenover de verhoorde persoon gebruiken om een derde persoon te beschrijven, en de vraag of de verhoorde persoon die kwalificaties kan overnemen en in zijn mededelingen verwerken. Zoals al hiervoor uiteengezet, is de kans groot dat suggestie die in een niet-open vraag besloten ligt door de verhoorde in de eigen beweringen worden geïncorporeerd. Wordt een persoon over wiens gedrag men moet verklaren in negatieve termen gekarakteriseerd, dan wordt de drempel om daar bezwarende zaken over te melden verlaagd. Een negatieve karakterisering van een persoon door degene die daarover meer wil weten, maakt immers onmiskenbaar duidelijk dat men van de getuige belastende informatie over die persoon verwacht. Of de informant met die suggestie meegaat hangt mede af van de vraag of de informant een eigen belang heeft bij het belasten van de persoon over wie hij verklaart, zoals in ieder geval bij Endstra, maar waarschijnlijk ook bij Van de Bijl, het geval was.

In meer versluierde vorm kan dit effect optreden wanneer het de informant is die de negatieve karakterisering van de persoon waarover hij mededelingen doet als eerste te berde brengt. Stemmen zijn gesprekspartners in woord of gebaar daarmee in, dan werkt ook dat drempelverlagend voor belastende informatie. Het kan er tevens toe leiden dat de informant zich aan steeds negatievere karakterisering te buiten gaat, omdat hij de indruk krijgt dat zijn toehoorders zijn mening delen.

De regels van de kunst van het verhoren houden in dat ondervragers zich van iedere negatieve kwalificatie van personen waarover een informant moet verklaren onthouden en een eventueel geconstateerde neiging daartoe bij de informant met ijzige neutraliteit bejegenen. Zo'n neiging aanmoedigen, is een ernstige kunstfout. In empirisch onderzoek bleek dat in het bijzonder kinderen gevoelig zijn voor deze kunstfout.¹² Er is weinig reden om te denken dat volwassenen er immuun voor zijn. Over de vraag of Endstra en Van der Bijl zich bewust zijn van wat de opsporingsambtenaren over Holleeder denken en daarom over hem willen horen, hoeft geen twijfel te bestaan: zie daarover Deel I, paragraaf 3 en Deel II, de paragrafen 2 en 3. Zij worden door zowel Van der Bijl als Endstra ruimhartig bediend, zij het door de laatste niet in de door hen gewenste vorm van een formele aangifte. Maar Endstra moest dan ook acht slaan op zijn eigen belang, daarover was hij niet onduidelijk.

---

¹² S.J. Ceci & M. Bruck, *Jeopardy in the Courtroom*, Washington DC: APA, 1995.

14. In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant dat de betrokkene beschikt over informatie uit andere bronnen dan eigen wetenschap (bijvoorbeeld informatie uit strafdossiers, mediaberichten)? Kan dergelijke informatie (bewust of onbewust) als eigen wetenschap worden gepresenteerd, en zo ja: hoe kan dat worden onderkend?

Deze vraag is grotendeels beantwoord bij Vraag 7 en 8 hiervoor. Met betrekking tot bewust gebruik van bedoelde informatie valt de vraag geheel binnen het domein van de *common sense*, en behoeft door ons daarom niet beantwoord te worden. Het spreekt vanzelf dat informatie uit het publieke domein niet kan worden opgevat als informatie die de verhoorde bezit op grond van ‘eigen waarneming of beleving’.

Met betrekking tot onbewust gebruik van zulke informatie bestaat er een omvangrijke literatuur over *post-event information*.¹³ Deze toont aan dat personen zulke informatie gebruiken om hun herinnering te modelleren, en dat latere verklaringen daarvan de sporen dragen. In beide gevallen kan het ongewenste effect worden onderkend door nauwkeurig te inventariseren welke informatie de ondervraagde eerder bereikt kan hebben. In Deel I, paragraaf 2 werd dit toegelicht. In Deel I, paragraaf 3 en in Deel II, de paragrafen 2 en 3 is uiteengezet dat de ondervragers weinig moeite hebben gedaan om tevoren vast te stellen over welke informatie uit de tweede hand Endstra en Van der Bijl al konden beschikken.

16. In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant dat de betrokkene geen antwoorden wil geven op specifieke vragen of deze ontwijkt? In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant dat de betrokkene probeert aan zijn gesprekspartners informatie te ontlokken? In hoeverre is het voor de beoordeling en waardering van (de betrouwbaarheid van) een verklaring relevant dat de betrokkene details vertelt die niet of nauwelijks te onderzoeken zijn?

Het gaat hier eigenlijk om drie vragen. Op deze kwesties is uitvoerig ingegaan in Deel I, paragraaf 3 en Deel II, de paragrafen 2 en 3. Endstra en Van der Bijl hebben zo hun eigen doelstellingen, waarbij ook hoort het beschermen van hun eigen veiligheid. Op zichzelf is dat al een voldoende verklaring voor de genoemde fenomenen. Deze betekenen niet dat Endstra en Van der Bijl niet zouden beschikken over de informatie die wordt gezocht, zij zijn alleen maar niet van plan het achterste van hun tong te laten zien. Daarnaast willen zij vooral de verhoorders voor hun eigen karretje spannen, waartegen dezen zich nauwelijks lijken te verweren. Daardoor krijgen de gesprekken een oneigenlijk karakter dat niet past bij wat een getuigenverhoor in strikte zin zou moeten zijn.

---

¹³ E. F. Loftus (1979). *Eyewitness testimony*. Cambridge, MA: Harvard University Press.